

Etnografické múzeum SNM
Ústav etnológie SAV
Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV

Etnologické
rozpravy

2/99

Bratislava

Upozornenie: čísla strán v obsahu sú účelové pre digitálnu formu. Pre bibliografické údaje sú čísla strán uvedené v súbore Obsahy!

Obsah

Úvod	4
------------	---

štúdie

Alexandra Bitušíková

Miesto domova v živote súčasného človeka	5
--	---

Jolana Darulová

Domov v mestskom prostredí	10
----------------------------------	----

Mária Dubayová

Chápanie domova v rómskom etnickom spoločenstve (Niekoľko kultúrno–antropologických úvah)	17
--	----

Peter Salner

Otváranie a uzavieranie priestoru ako súčasť židovskej tradície domova	22
---	----

Eva Naništová

Koncept domova u presídlencov z regiónu Oravskej priehrady: retrospektíva po 40-tich rokoch	29
--	----

Margita Jágerová

Ako sme si hľadali nový domov... ..	38
-------------------------------------	----

Magdaléna Paríková

Reflexia vlasti a domova u slovenských presídlencov z Maďarska	v Dodatkoch
---	-------------

Ondrej Krupa

Osudy slovenských žien v Maďarsku Pomer manželky a muža v zrkadle výpovedí	49
---	----

Ladislav Mlynka

Suicentrizmus a stereotypy v interlokálnych vzťahoch	58
--	----

Miroslav Sopoliga

Dom a prírodné prostredie v tradičnej kultúre Rusínov-Ukrajincov	66
---	----

Milan Chlebana

Ľudové staviteľstvo v oblasti Vlárskeho priesmyku 76

Eva Kollárová

Prezentácia tradičného spôsobu bývania zo zbierkového fondu SPM –
komunikačno-konfrontačná kategória medzinárodných veľtrhov
nábytku a bývania 83

Ľubica Herzánová

Aplikácia metódy ekotypu pri výskume rodiny na Kysuciach 88

Mária Čičelová

Ľudová tradícia v súčasnej slovenskej architektúre 98

diskusia

Diskusia o knihe 107

Soňa Švecová

Prínos Langerovej publikácie 107

Gabriela Habáňová

Do diskusie k publikácii 109

Výber z recenzií 112

Juraj Langer

Postimpresie osamelého bežca 115

Nové knihy 117

Zoznam autorov 118

Úvod

Etnologické rozpravy vydávajú traja vydavatelia, ale predsa ich najviac spájame so Slovenskou národopisnou spoločnosťou pri SAV. Nechceme týmto konštatovaním znižovať význam ďalších dvoch vydavateľov, pretože bez nich by sme časopis sotva dokázali zrealizovať, chceme len navodiť čitateľa na číslo, ktorého obsah je završením konferencie konanej pri XIV. valnom zhromaždení Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV v máji 1999 v Liptovskom Mikuláši.

Témou konferencie bol **Domov a životný priestor v tradičnej kultúre Slovenska (kontexty a súčasnosť)**. Snaha organizátorov konferencií pri valných zhromaždeniach SAV je nájsť univerzálne témy, ktoré vytvárajú priestor pre zapojenie sa čo najširšieho okruhu účastníkov. Domov a životný priestor takýmto univerzom nesporne je. Etnologické prístupy k nemu, ako naznačuje toto číslo časopisu, sú veľmi rozmanité – cez regionálne osobitosti, migrácie, psychologické aspekty presídľovania, etnické špecifiká vnímania a tvorby domova až po aplikáciu tradičných prvkov v modernej architektúre. Niektoré príspevky, ktoré na konferencii odzneli nájdu uplatnenie v ďalších číslach.

Ľudové staviteľstvo v kultúrno-historických kontextoch je zhodou okolností aj hlavnou témou rubriky Diskusia o knihe.

Informáciu o nových knihách je už tradične venovaný záver 2. čísla ročníka časopisu.

Vráťme sa však k úvodu tohto Úvodu. Etnologické rozpravy, okrem toho, že sa snažia byť odborným časopisom s vlastnou líniou profilácie, sú tiež komunikačným orgánom Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV. Vítaná je preto spolupráca – ideová aj autorská – širšieho okruhu členov tejto vedeckej spoločnosti. Priestor pre zapojenie sa chceme vytvárať aj prostredníctvom diskusných tém (ako bola napríklad diskusia o skriptách v predošlom čísle). Keďže ako redakcia nemôžeme nechávať vývin na náhodu, do ďalšieho ročníka sme naplánovali témy: **Metodické a metodologické prístupy v etnológii** (apríl 2000) a **Rómovia z etnologického aspektu** (september 2000). Vaše príspevky v podobe štúdií, materiálov či úvah sú k uvedeným termínom vítané. Podrobnejšie informácie záujemcom poskytneme na adrese redakcie. Otvorený je tiež priestor pre diskusie o knihách a samozrejme aj pre ďalšie dobré nápady, ktoré nás dosiaľ nenapadli.

Príjemné a užitočné čítanie Vám praje

Redakcia

Miesto domova v živote súčasného človeka

Alexandra Bitušíková

Čo je domov? Každý si pod pojmom domov predstaví niečo iné. Zdá sa, že domov je viac emotívnou než vedeckou kategóriou. O domove napísali stovky básní básnici, desiatky vyznaní literáti, filozofi a umelci, ale vedecké štúdie o domove sú ojedinelé. V súčasnej slovenskej a zahraničnej etnologickej, sociálno- a kultúrno-antropologickej literatúre sa pojem domov najčastejšie objavuje okrajovo vo viacerých súvislostiach:

- domov ako životný priestor z hľadiska architektúry a vzťahu k prostrediu;
- domov ako priestor komunikácie, formovania a rozvíjania vzťahov jednotlivcov v rodine a skupine;
- domov ako kategória *lokálne, lokalizmus, lokálna identita* vo vzťahu ku *globálnemu, globalizácii*;
- národ alebo vlasť ako domov;
- Európa ako spoločný domov európskych národov;
- bezdomovci.

Domov možno chápať v rôznych významoch. V užšom chápaní je domov predovšetkým intímny priestor, byt, dom, kde človek dennodenne žije, kde sa cíti dobre a bezpečne. Širšie chápanie domova zahŕňa rodnú obec/mesto, kde sa človek narodil, kam sa rád aj po rokoch vracia, alebo obec/mesto, v ktorom žije. Najširší význam má chápanie domova ako rodnej vlasti, ktoré si človek azda najviac uvedomí, keď musí vlasť z rôznych dôvodov dobrovoľne či nedobrovoľne opustiť. Ktorý z týchto významov prevažuje? Žiadne štatistiky odpoveď na túto otázku nedajú. Domov sa nedá zmerať, domov sa dá len cítiť. Domov si nosíme v srdci. Pocity a emócie sa často odvíjajú od životných skúseností a na ich základe sa aj chápanie domova môže v rôznych etapách života meniť. Nasledujúca úvaha je zamyslením nad domovom, ktoré sumarizuje niektoré postrehy z literatúry, ako aj výsledky prieskumu medzi mladými ľuďmi na tému “domov”.

Z literatúry poznáme niekoľko výrokov o domove, ktoré zahŕňajú všetky spomenuté významy. Helena Jarošová vo svojej knihe “Jak se dělá domov” píše: “Domov je místo, kde se cítíme sami sebou a dobře s lidmi, s nimiž se máme rádi. Jsou to právě oni, kdo vytvářejí skutečný domov. Domov je proto takový, jací jsou v něm lidé, jak se k sobě vzájemně chovají a jak se mají rádi. Jít domů – to znamená vstoupit do autobusu nebo vlaku, který k nám jede,

projít známou ulicí, vstoupit do “našeho” domu a podívat se do schránky, zda nemáme poštu, stanout přede dveřmi s naším jménem a odemknout. Za dveřmi je vlastní prostor domova, důležité teritorium našeho života – byt” (Jarošová 1989:9).

Sociológ Fedor Gál v úvahe o vlasti a domove píše: “Cítim to tak, že vlast’ je ten priestor, v ktorom som sa stával človekom – jeho jazyk, kultúra, zvyky, tradície, jeho inštitúcie, politické zriadenie, jeho príroda, ľudia, ktorí v ňom žijú. A čas, v ktorom sa to všetko udialo... Doma som tam, kde spávam, kde mám svoju knižnicu a pracovný stôl, kam utekám pred nepohodou... a kde – ako dúfam – raz zomriem. Domov si utváram sám, vlast’ nie. Domov som schopný milovať, vlast’ som schopný rešpektovať, ctiť jej zákony a byť jej verný, ak ma nesklame” (Gál 1998:118-120).

V uvedených citátoch sa odráža užšie aj širšie ponímanie domova. Aká je hodnota domova a čo znamená domov pre súčasného mladého človeka, naznačujú výpovede získané anketovým prieskumom v rokoch 1998-1999. Reflektujú predovšetkým užšie chápanie domova ako bydliska a rodiska, len ojedinele sa objavuje širšie ponímanie domova ako rodnej vlasti. Na základe týchto výpovedí domov charakterizujú:

1. pocity, emócie a spomienky;
2. rodina, priatelia a blízki ľudia;
3. miesta, architektonické pamiatky, krajinné a geografické fenomény.

1. Najčastejšie sa domov spája s pocitmi a spomienkami. Verbalizácia pocitov väčšinou odráža pozitívny vzťah k domovu a rodisku. Domov charakterizujú kategórie ako detstvo, istota, bezpečnosť, láska, šťastie, radosť, pohoda, nostalgia.

“Domov je pre mňa všetkým. Poskytuje mi pocit bezpečia, lásky, porozumenia a istoty.”

“Domov je miesto, kde sa človek vždy vracia rád, miesto, ku ktorému prirástol srdcom.”

“Domov sú zážitky plné radosti, pohody a šťastia.”

“Domov – to je prvá láska, prvé sklamanie, splnenie túžob, krásne detstvo a mladosť.”

“Domov je miesto, kde ma majú radi.”

“Domov je miesto, kam sa môžem vrátiť, kde sú ľudia, na ktorých sa môžem spoľahnúť a ktorých mám rada.”

“Domov je istota, že človek niekam patrí.”

2. Rodina a priatelia sú ďalšími silnými atribútmi domova, ktoré znamenajú istotu a oporu.

“Domov pre mňa symbolizuje predovšetkým rodina a priatelia.”

“Domov sa mi v mysli spája s rodinou, ktorá mi vždy poskytla záštitu pred

zlým svetom, do ktorého som z domova vyšiel s trochou ideálov zmeniť ho.”

“Je to miesto, kde žijú moji najbližší, ktorí sú mi vždy oporou.”

“Domov je to miesto, kde ma čaká moja mama, otec, bratia, mačky a všetky zvery, čo nám behajú po dvore.”

“Sú to predovšetkým ľudia – rodina, otec, matka, sestry a pocity istoty, šťastia, spokojnosti, slobody a voľnosti. Kým som bývala doma, nevedomovala som si tieto pocity. Teraz, keď študujem v inom meste, je to iné – často sa zamyslím a spomínam na domov a jednoducho sa mi cnie za všetkým, čo je s mojím domovom spojené.”

3. Domov sa v predstavách spája aj so známymi miestami, ktoré možno slovami poľskej architektky Krystyny Pawlowskej označiť ako “magické miesta”. Sú to tie miesta, ktoré zastávajú v spomienkach každého človeka špecifické miesto, priťahujú svojou atmosférou a vyvolávajú pozitívne emócie. Môžu to byť pamiatky, námestia, ulice, parky, stromy, pomníky, kaviarne a pod. – miesta s “dušou”, chuťou, vôňou, svetlom či zvukmi (tichom) – miesta, ktoré sa spájajú s kultúrnym a prírodným obrazom rodnej obce alebo mesta a prispievajú k posilňovaniu lokálnej identity.

“Domov – to je aj “naša” ulica, miesta, kde som sa hrával ako malý, príroda v najbližšom okolí a vrch Urpín.”

“Domov – to je naša krásna záhrada, okolie a príroda.”

“K môjmu domovu sa najviac viažu miesta, kde som prežil najkrajšie a najnezabudnuteľnejšie okamihy svojho detstva.”

“Domov – to je pre mňa aj príroda okolo mesta, kde žijem, nádherné lesy a prechádzky.”

“Domov – to je aj náš kostol, miesto, v ktorom si vždy môžem oddýchnuť a načerpať síl.”

“Domov pre mňa symbolizujú špeciálne miesta, zviazané s detstvom, ktorých znovuobjavovanie vždy prináša pocit akejsi eufórie.”

V hodnotení domova prevláda pozitívny vzťah. Negatívne hodnotenia sa vyskytujú zriedkavejšie. Reflektujú kritický pohľad na rôzne problémy vývoja rodnej obce či mesta, ako aj bolestné skúsenosti a spomienky.

“S domovom sa mi spája pekná príroda, ale aj veľmi znečistené prostredie.”

“Domov (do rodného mesta) sa vraciam rád, ale veľmi ma poburuje, keď vidím necitlivé zásahy do jeho architektúry.”

“Domov je síce príjemné útočisko, ale zároveň miesto, kde som sa v ľudoch mnohokrát sklamala.”

“Domov – to je rodinné zázemie, miestnych ľudí ale nemám rada. Vládne tam napätie a netolerancia.”

“Domov zostane pre mňa veľkou láskou, ale žiť by som tam už nemohla, už mi nevyhovuje tamojší životný štýl.”

Všetky výpovede o domove, pozitívne i negatívne, poznačené hlbokou emotívnosťou, naznačujú, že domov je aj v súčasnom svete jednou z najpevnejších hodnôt a istôt človeka. S kategóriou domova úzko súvisí formovanie lokálnych identít. Každý človek má potrebu identifikovať sa s prostredím, v ktorom žije so svojou rodinou, priateľmi a spoluobčanmi, cítiť spolupatričnosť so “svojou” komunitou, obcou či mestom. Zdá sa, že význam domova v tomto zmysle a upevňovanie lokálnej identity nadobúda stále väčší význam v súčasnej epoche postkomunistickej transformácie v strednej a východnej Európe. Nová politická a socio-ekonomická situácia prináša mnoho neistôt do života väčšiny ľudí, nezvyknutých na každodennú individuálnu zodpovednosť. Návrat k domovu, obci, mestu, blízkej komunite poskytuje často jediný pocit istoty a bezpečia. Podobné tendencie zaznamenávajú antropológovia aj v západných krajinách v súvislosti so silnejúcou globalizáciou spoločnosti.

Globalizácia vyvoláva konjunktúru rôznych lokalizmov. Táto zámerná regionalizácia je odpoveďou na obavu o strate domova vo svete otvoreného voľného trhu, neobmedzených komunikačných možností, mobilit a migrácií. Strata koreňov a dezintegrácia domova rezonuje v mnohých diskusiách o kríze identity súčasného človeka. Podľa švédskeho etnológa Orvara Lofgrena dnešné identity nie sú stabilné a pevne lokalizované v priestore. Stále narastá vrstva transnárodných ekonomických a intelektuálnych elít – kozmopolitov, ktorí sú “doma” vo svete, neustále cestujúc životom “business class”. Oproti nim silnie marginalizovaná vrstva, ktorá sa bráni pred globalizáciou tým, že sa prikláňa viac k národu, regiónu alebo domovu. V emotívnom až nostalgickom hľadaní koreňov, istoty domova a pocitu niekam patriť sa táto vrstva stáva viac izolovanou, zahľadenou do seba, neraz xenofobickou až nacionalistickou. Týmto tendenciám často napomáha materinská ideológia národa ako domova (Lofgren 1996:163-165). S novým lokalizmom a regionalizmom, clivotou za pospolitosťou v rôznych podobách a formách sa stretávame v celej Európe i vo svete.

Práve výskum kultúry a spôsobu života v epoche globalizácie, vzťah medzi lokalizmom a globalizáciou, vzájomná podmienenosť a koexistencia lokálneho a globálneho je jednou z nosných tém súčasnej sociálnej a kultúrnej antropológie. V našich podmienkach sa globalizácia spája – často mylne a ľahkovážne – najmä s negatívnymi vlastnosťami. Globalizácia sa prezentuje ako unifikátor, ktorý ohrozuje národnú kultúru, záujmy, ba i národného ducha. Zabúda sa, že globalizácia nevedie k homogenizácii kultúry. Je prirodzené, že každá kultúra absorbuje, selektuje a transformuje aj cudzie prvky a dáva im novú formu a obsah. A spätne, každé spoločenstvo môže svojou kultúrou obohatiť pestrú mozaiku rastúcej globálnej spoločnosti. Globálne ide ruka v ruke s lokálnym. Pre ilustráciu jeden postreh študenta, ktorému jeho nový domov – Banskú Bystricu, symbolizujú nielen pamätníky

jej histórie – mariánsky stĺp, pamätník SNP a fontána na námestí, ale aj bagety z francúzskej bagetérie. Banská Bystrica sa stáva známou nielen ako medená či povstalecká Bystrica, ale aj ako “mesto božských bagiet Copaline”. A napriek bagetérii, McDonaldu a čínskym reštauráciám ostáva Banská Bystrica milým malým Kocúrkovom rozťahaným po kopcoch, s krásnou prírodou, staronovým námestím a hlavne so svojou špecifickou atmosférou slovenského provinčného mesta. Lokálne a globálne v praxi.

Naznačené úvahy o domove vyvolávajú mnohé otázky. Zdá sa, že význam domova v živote súčasného človeka vzrastá úmerne s postupujúcou globalizáciou. Vďaka komunikačným možnostiam a mobilite sa hranice stierajú a vzdialenosti skracujú, to ale neznamená stratu koreňov a domova. V meniacej sa globálnej spoločnosti sa však význam a ponímanie domova mení. Menia sa identity, mení sa význam miesta i regiónu. Etnológia, sociálna a kultúrna antropológia musí reagovať na tieto skutočnosti. Čo znamená domov, miesto, životný priestor v rôznych kultúrnych prostrediach? Ako a kde sa stretáva lokálne, regionálne a globálne? Ako sa vzájomne ovplyvňujú a miešajú? Ak chceme vidieť domov a životný priestor v užšom lokálnom uhle, musíme sa naň pozerať zo širšej a vzdialenejšej perspektívy. Súčasná doba stavia pred etnológiu nové úlohy. Je na nás, ako sa k nim postavíme.

Literatúra

- ASTROM, A. M.: *Helsinki as a Symbol of the Country and its Meaning for the Inhabitants. Prednáška na SIEF sympóziu “Roots and Rituals”, Amsterdam 1998.*
- GÁL, F.: *O jinakosti. Praha, G plus G 1989.*
- HANNERZ, U.: *Transnational Connections. London and New York, Routledge 1998.*
- JAROŠOVÁ, H.: *Jak se dělá domov. Praha, Albatros 1989.*
- KEARNEY, M.: *The Local and the Global: Anthropology of Globalization and Transnationalism. Annual Review of Anthropology, 24, 1995, s. 547-565.*
- LOFGREN, Orvar: *Linking the Local, the National and the Global. Ethnologia Europaea, 26, 1996, 2, pp. 157-168.*
- PAWLOWSKA, Krystyna: *The Perception of Cultural Urban Landscape. In: Jančura, Peter (ed.): Krajina, človek, kultúra. Banská Bystrica, Slovenská agentúra životného prostredia 1998, s. 31-34.*

Domov v mestskom prostredí

Jolana Darulová

Vzťah človeka k domovu a jeho filozoficko-emotívne ponímanie domova vychádza z obdobia mladosti, v ktorom si formuje obraz – model domova ako kladný či záporný inšpirátor. Obraz domova ako duchovnú hodnotu si potom zvyčajne nosí v sebe celý život.

Na tomto mieste treba podotknúť, že pojem ani inštitúcia domova sa nenachádza v lexikónoch ani slovníkoch, absentuje aj ako heslo v Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska, podobne ako i v sociologickom slovníku. Nahrádzajú ho termíny príbuzné – rodina, prostredie (dom, bývanie).

Z psychosociologického hľadiska možno domov vytušiť v definovanom **sociálnom prostredí**, ktoré je súčasťou životného prostredia človeka a v rámci neho jednotlivec existuje, pôsobí, dostáva sa do rozličných vzťahov, nadväzuje kontakty, spolupracuje, kooperuje, rieši problémy. Je to prostredie, ktoré reprezentujú skupiny, najmä tie, ktoré vytvárajú užšie sociálne prostredie, t. j. malé skupiny. Charakter aktuálneho sociálneho prostredia je daný najmä poslaním a významom skupín, členom ktorých sa človek stáva (Kollárik 1993:18). Pre vytváranie domova sú to, predpokladám, skupiny, ktoré vzhľadom na jednotlivcov plnia úlohu existenčného zabezpečenia, sociálnej a emocionálnej istoty.

Z etnologickej odbornej literatúry je zrejмый kontext obytného domu a bývania s rodinou, ktorá ho užíva a je nezriedka aj jeho tvorcom a užívateľom. Primárna je teda zjednocujúca funkcia domu, no zároveň je dom aj predpokladom rozdelenia rodiny. **Bývanie** označuje organizáciu života rodiny v rámci domu, dvora a celej usadlosti. Rodina predstavuje v roľníckom prostredí majetkové, výrobné, spotrebné a rezidenčné spoločenstvo, ktoré je zároveň vnútorne diferencované podľa pohlavia, veku a statusu, ktorý zaujímajú jednotliví príslušníci v patriarchálne usporiadaných rodinných vzťahoch. Preto obydlie zjednocuje, no zároveň rozdeľuje príslušníkov rodiny (ELKS 1, 1995:53).

Kým domov v dedinskom prostredí bol až do päťdesiatych rokov 20. storočia charakteristický spätosťou obydlia a hospodárskeho dvora s vlastníctvom obrábanej zeme (grunt), nezriedka pojem domov presahoval intravilán obce a ako domov sa pociťovala i príroda obklopujúca obec, lebo s ňou bol spojený každodenný život človeka od narodenia (malé deti v poľných kolískach, podieľanie sa na pasení husí, oviec v blízkosti obce). V meste bola

situácia viac diferencovaná – domov ohraničovali múry bytu, ale aj domu, no súčasťou domova mohli byť i výrobné dielne alebo obchod. Predstava domova sa spája s historickým jadrom mesta, roľnícke okolie sa považovalo za iné – cudzie.

V príspevku sa zameriam na domov v mestskom prostredí, ktorého hodnoty sa formovali v meštianskych domoch. Domov v mestskom prostredí, ako ho nachádzame v 20. storočí, mal svoj špecifický historický vývoj. Na základe rukopisnej monografie Banskej Bystrice od E. Jurkoviča¹ môžeme rekonštruovať formovanie sa mestského domova v banskobystrickom prostredí už od 15. storočia.

V histórii mesta Banská Bystrica zohrali významnú úlohu viaceré práva a výsady slobodného kráľovského mesta. Ovplynili urbanistickú a sociálnu stratifikáciu v mestských štvrtiach, v zmysle privilegovaného bývania na námestí, v okolitých remeselníckych štvrtiach, neskôr v robotníckych nájomných bytoch – mikroregiónoch (Mičinská cesta, pod Turičkou, núdzové byty na Zábave, na Jesenskom vršku v “Rafajovskom domčeku“ a pod.), ale aj obývaných majerov v meste, čo sa odrazilo vo formovaní domácností a predurčilo aj diferencovaný spôsob života rodín v nich.²

Materializovanú podobu domova predstavoval meštiansky dom a jeho dispozičné riešenie.³

¹ Historik Emil Jurkovič počas svojho viacročného pôsobenia (1896-1922) v banskobystrickom archíve zozbieral a spracoval materiál z dejín mesta Banskej Bystrice. Svojím rozsahom a obsahom však táto práca presahuje rámec historického dokumentu.

Až do súčasnej doby nepublikované **monografické dielo Emila Jurkoviča** Bestercebánya sabad királyi város monográphiája - Monografia dejín slobodného kráľovského mesta Banskej Bystrice podáva históriu mesta, ale aj **spôsob života mestskej society** od svojho vzniku až po začiatok 20. storočia. Obsahuje kapitoly: I. Založenie mesta. Erb. Farby. Kroniky. II. Hranice mesta. III. Topografia mesta. IV. Hrad. V. Mestské hradby. VI. Útulok sv. Alžbety pre starých občanov. VII. Obyvateľstvo. VIII. Banské mestá. IX. Príjem a výdavky mesta. X. Poddaní. XI. Baníctvo. XII. Priemysel. XIII. Priemyselné usadlosti. XIV. Obchod. XV. Poľnohospodárstvo. XVI. Lesníctvo. XVII. Dane z liehovín a varenia piva. XVIII. Organizácia mestskej správy. XIX. Snem. XX. Súdniectvo. XXI. Cirkev. Škola. Kultúrne ustanovizne. XXII. Charita. XXIII. Domy. Šperky. Služobníctvo. XXIV. Rodinný život. XXV. Život mesta. XXVI. Zdravotníctvo. XXVII. Archív. Knižnica. Použité texty preložila Eva Augustínová z maďarského rukopisu.

² Bližšie pozri: Darulová, J.: Urbanistická a sociálna stratifikácia - koordinácia priestoru a sociálnych skupín v meste. Acta Universitatis Matthiae Belii. Spoločenskovedná sekcia, č. 1. Banská Bystrica: FHV UMB, 1997, s. 147-156.

³ V príspevku sa obmedzím iba na materiál, ktorý poskytuje Jurkovičova monografia, v ktorej sú iba opisy “meštianskeho domu“. Pretože neobsahuje opisy bývania chudobných a ich domovov, tie nie sú na tomto mieste zahrnuté a vyžadujú si ďalší archívny výskum.

Ešte v 15. storočí bola väčšina banskobystrických domov postavená z dreva. Pôvodní obyvatelia bývali v domoch na námestí (rínku), iba neskôr aj v bočných uličkách a za hradbami (Jurkovič, XXIII, s. 797).

Domy mali spravidla priestranné dvorany a vstupné brány. Pri stavbe sa zohľadňovala účelnosť a praktickosť a nie pohodlie obyvateľov. Pri dispozičnom riešení domov a dvorov rozhodovali mestské práva: domy na námestí mali regálne právo, v bočných uličkách užívali obyvatelia právo varenia a čapovania piva. Priamy dopad na život v objektoch domov malo mestské tovarovo-depositoriálne privilégium, v ktorého zmysle obchodník, ktorý tovar doviezol do mesta, ho nemohol distribuovať po trhoch. Preto dve tretiny dvorany domov zaberá priestor na vykladanie a odkladanie tovaru obchodníkov a kupcov a jednu tretinu zaberá obchod. Za ním, čiže už v bočnom krídle, bola dielňa remeselníka a obytný priestor, pozostávajúci z jednej-dvoch izieb. Tieto väčšinou patrili domácomu pánovi a jeho rodine. Z dvorany viedlo tmavé schodište do pivnice, zväčša vytesanej do kameňa. Na dvore bývalo postavené iba jedno krídlo domu, ktoré pokračovalo za bytom do miestností, vyhradených na varenie piva, pálenie alkoholu, prípadne sklad, kôľnu a stajňu. Pozemok dopĺňala záhrada, ktorej šírka sa vždy rovnala šírke priečelia domu. Časť poschodia otočenej do ulice, bola domovom majiteľa a jeho rodiny. Tento byt na poschodí pozostáva z jednej väčšej izby a jednej menšej izby, ktoré nazývali "stube". Zo zápisnice z roku 1570 vyplýva, že túto obývaciu časť nazývali "pallast". Za nimi mala miesto kuchyňa s ohniskom, otvárajúcim sa z chodby. Túto čiernu kuchyňu pri prestavbách zmenili na normálnu kuchyňu alebo spací kút, alebo ju pripojili k izbe, ktorá sa otvárala na dvor. Poskytovala zvyčajne ubytovanie pre cudzincov, ktorí prichádzali na trhy, prípadne slúžila ako sklad ("kammer", "zimmer").

Dbalo sa aj na to, aby bol z domu voľný výhľad dopredu a nabok, preto je väčšina domov vysunutá oproti vedľajšiemu aspoň o jeden oblok. Využívané bolo zväčša jedno poschodie. Okná na druhom poschodí boli slepé a aj keď sa dali otvárať, slúžili len na osvetlenie povaly, na ktorej sa sušilo prádlo. Nebolo zriedkavosťou, že na druhom poschodí v podkrovných izbách bolo ubytovanie pre služobníctvo.

Brána sa otvárala iba pri vchode a východe vozov a kočiarov. Pre peších boli v bráne osadené nápadne nízke dvere s ťažkým železným klopadlom. Bránu aj dvere zdobili bizarné podoby ľudských a zvieracích hláv a dom zo strany ulice i malé sošky, maľby a výroky z biblie.

Priestor bol veľmi úzky, čomu sa podriaďovalo aj zariadenie. S obľubou sa používali vstavané skrine, namiesto spálne sa projektovali iba spacie kúty, do priestorov pri okne sa situovali miesta na sedenie (s. 798).

Nábytok bol vo všeobecnosti veľmi jednoduchý. Pri jeho získavaní nerozhodovalo pohodlie užívateľa, ale skôr účelnosť, nielen kvôli malým rozmerom bytov, ale aj kvôli všeobecnej mienke a tiež možno kvôli

rozhodnutiam mestskej rady. Až do 18. storočia sa nestretávame s lešteným nábytkom, väčšinou to boli na zeleno, hnedo a modro natreté postele, skrine, truhlice a stoly. O čalúnenom nábytku hovoria inventárne zápisy iba málokedy, ojedinelo sa vyskytuje kreslo s operadlom, pohovka. Medzi najmodernejšie v tej dobe patrila posteľ s nebesami. Okrem nej boli známe tzv. prenosné postele a detské postieľky s mriežkami. V zámožnejších domoch nechýbal stolík na odkladanie servisu a príboru, skrinka na poháre, ktorá bývala umiestnená vo výklenku. Zriedkavejší bol písací stôl, ale aj nástenné zrkadlá a hodiny boli výnimkou. Takmer vo všetkých meštianskych domácnostiach však mali knihy. Príležitostne sa používala španielska stena. Výzdoba domácností sa obmedzovala iba na tie najbohatšie – išlo zväčša o rodinné portréty, obrazy s biblickými, niekedy s mytologickými námietmi.

Čo patrilo k uznávaným materiálnym hodnotám tej doby?

Kuchynský inventár obsahoval cínový a hlinený riad na bežné používanie. Pre dlhú trvácnosť sa cínový riad dedil z otca na syna. Na ňom mali bohatí mešťania vytepané svoje erby, rôzne mottá, menej zámožnejší aspoň svoje mená. S porcelánom a sklom sa stretávame častejšie až od 18. storočia. Vtedy sa začínajú objavovať v domácnostiach banskobystrických mešťanov porcelánové polievkové misy, čajové a kávové kanvice, biele, či kvetované šálky, kanvice na čokoládu, misy na omáčky a taniere a misy na umývanie rúk. Iba na sviatočné príležitosti sa otvárali leštené a morené skrinky na jedálenské zariadenie, do ktorého okrem nehnuteľností investovali mešťania najviac. Až do 18. storočia išlo väčšinou o strieborné predmety. Od 18. storočia sa v pozostalostiach nachádza viac šperkov – náušnic, náramkov, gombíkov, krížov, ktorými mešťania manifestovali svoju majetnosť.

Mešťania museli mať v dobrom stave výzbroj, preto sa v rodinách zväčšoval počet muškiet, francúzskych pušiek, budzogánov, čakanov, halapartní, boli tu i paloše a kordy. Veľký majetok predstavovali však meče a dýky, ktoré sa používali ako súčasť odevu pri slávnostných príležitostiach. Mimoriadne sa cenil u zámožnejších obyvateľov i konský postroj.

Aké kultúrne vzory prijímali banskobystrickí mešťania?

Neustále spojenia (obchodné cesty, štúdiá, príbuzenské vzťahy, dedičstvá), ktoré udržiavali banské mestá po celé stáročia s Nemeckom, inšpirovali tunajšiu kultúru a životný štýl, módu až do začiatku 18. storočia. Jurkovič uvádza, že v tej dobe už krajcír nezobral objednávku na ušitie nemeckých šiat a tiež človek, ktorý v meste niečo znamenal v nemeckých šatách nechodil – za vzor slúžili sedmohradskí panovníci – maďarská móda.

Nad hodnotovým systémom a jeho praktickým zavádzaním do života mestského obyvateľstva v minulosti dohliadala mestská rada. Mala sa starať nielen o zabezpečenie ekonomického blahobytu, ale aj o morálku mešťanov.

Preto sa zakazovali prílišné prejavy majetnosti: nákladné oblečenie, nápadne veľa šperkov. Okolo roku 1706 mestská rada vyzýva obyvateľov k striednosti a úmernosti svojim ekonomickým pomerom, lebo služobníctvo a tovariši mňajú príjmy na drahé oblečenie, napodobňujúc svojich pánov (s. 809).

K popisu domova Banskej Bystrice spred 300-400 rokov patrí aj život rodiny. Sociálny štandard rodiny bol základom, z ktorého sa odvíjali pozície jej jednotlivých členov.

Dieťa vidí prvý príklad v rodine, chlapec svojho otca ...a okolo neho vidí prácu vždy a všade. Otec ako remeselník alebo obchodník sa po celý deň usiluje o dielňu, na trhu alebo v obchode, okrem toho stihne opatriť aj malé hospodárstvo. Matka pracuje v dome, dbá o to, aby bolo pripravené chutné jedlo, dáva prácu služobníctvu, a v neprítomnosti svojho manžela alebo ako vdova pokračuje v jeho práci.

Nielen život v meste, ale aj domácnosti mešťanov ovplyvňovali rôzne príkazy a nariadenia, ktorých plnenie sa kontrolovalo. Tak denný režim začínal o piatej hodine ráno – vrátane študentov a končil hlasom zvona o ôsmej hodine večer v zime a o deviatej v lete, neskôr o desiatej. Nabádal občanov k návratu domov a určil koniec verejných zábav. Prísne sa dodržiavali aj pracovné dni a dni pracovného pokoja, ktoré sa volali “*blaumontag*”.

Tí, ktorí porušili pokoj počas nedele a sviatkov, boli potrestaní. Napríklad v roku 1741 zakázali počas nedeľných bohoslužieb aj prevádzku kočov a akýkoľvek predaj.

Jurkovič uvádza, že obzvlášť obyvateľia nemeckého pôvodu kládli veľký dôraz na vonkajší poriadok a na dobré vystupovanie, najmä pri príležitostiach, akými boli verejné zhromaždenia. Preto sa v mestských predpisoch zdôrazňoval príkaz: “*Majiteľ každého domu sa musí postarať o to, aby jeho okolie bolo udržiavané a v poriadku*” (s. 833).

V 17. storočí sa uvádza, že obyvateľia Banskej Bystrice sa museli riadiť tzv. predpisom – “*kleiderordnung*”, ktorý vystavila mestská rada a ktorý hovoril nielen o spôsoboch obliekania, ale aj o norme v stravovaní a jedálnom lístku pri slávnostných príležitostiach.

Mesto – živý, ale hradbami a bránami uzavretý organizmus, ktorý nedovoľoval živelnému rozrastaniu sa ani čo do počtu domov, ani čo do počtu obyvateľov poskytovalo za uplynulé storočia špecifické podmienky spôsobu života.

Zo všeobecných hodnôt dominovala nutnosť: osobná sloboda človeka sa musela skloniť pred všeobecným záujmom (myslí sa tým záujem mesta). Pre občana existovali dva základné pojmy: mesto a rodina. Toto pravidlo bolo všeobecne prijaté a znamenalo toľko, že “*občana nič neodradí od zveľad'ovania a pomoci mestu, ale ak sa jedná o veci, ktoré sa napríklad netýkajú jeho najbližšieho okolia, ostane nevšímavý a chladný*”.

V rodinnom živote zabezpečuje postavenie a profesijné zadelenie otca budúcnosť svojich detí: nikto nebojuje, nepreteká, každého čaká pripravené prázdne miesto po svojom predkovi, otcovi, rodine.“⁴

Záver

Domov. Vytváranie tejto inštitúcie a pocitu zároveň hodnotami súkromného aj verejného života, formovali v minulosti predovšetkým náboženstvo a osobné vzory, ktoré v rodinnom kruhu predstavovali prirodzene otec a matka. Aj predpisy a poriadky mestskej rady, sa odrážali tak v materializovanej podobe domova – vrátane dispozičného riešenia domu a pôsobili v obchode a remesle, ako aj ovplyvňovali prejavy mešťanov na verejnosti, ale aj doma.

Stáročia udržiavané normy a hodnoty spôsobu života v meste ovplyvnili aj sankcie a prísne tresty od vynucovaných prejavov pokory a pocitov hanby až po tresty hrdelné.

Od 15. do 18. storočia sa preferovali u mešťanov (a zrejme aj pociťovali a uznávali) v hierarchickom poradí: 1) hodnota mesta, 2) hodnota rodiny, pričom sa nezdôrazňovala, ba až úplne absentovala hodnota vlasti.

Záverom možno povedať, že mesto tvorilo v širšom slova zmysle domov pre svojich občanov. Tým, že ich prijalo za svojich obyvateľov, mesto plnilo voči nim funkcie, ktoré možno nasledovne zhrnúť:

- zabezpečovalo ekonomickú prosperitu domácností, ako rezidenčnej, výrobnjej a distribučnej jednotky
- zabezpečovalo výnimočným členom účasť na riadení, rozhodovaní a sankcionovaní, pričom títo členovia (mestská rada) slúžili za vzor, pretože ak porušili pravidlá, museli sa vzdať tohto statusu
- dohliadalo na morálku, pričom aj prílišná okázalosť a pýcha boli nežiaduce
- predpisovalo pravidlá spôsobu života, čím donucovalo podriaďovať osobné záujmy záujmom mesta.

Literatúra

AUGUSTÍNOVÁ, E.: *Rodinný život v Banskej Bystrici v diele Emila Jurkovicha. Monografia dejín Banskej Bystrice. In: Banská Bystrica, sociokultúrne obrazy a portréty. Zost. Darulová, J., VVÚR, Zborník č. 2. Banská Bystrica 1996, s. 105-113.*

Banská Bystrica. Sborník prác k 700. výročiu založenia mesta. Martin 1955.

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. Veda SAV, Bratislava 1995.

⁴ Uvedený pramenný materiál, ale aj úplné znenie Jurkovičovej monografie, po kritickej verifikácii doplní chýbajúcu sociálnu históriu a dopomôže analyzovať socio-kultúrne javy z hľadiska genézy a ekológie socio-kultúrnych javov umožní ich identifikáciu z hľadiska sociálneho ukotvenia a funkčnosti.

KOLLÁRIK, T.: Sociálna psychológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1993.

Príbehy z minulosti Banskej Bystrice. Výber z tvorby Emila Jurkoviča. 1., 2. zväzok. Preložil a zostavil I. Nagy. Banská Bystrica, Štátna vedecká knižnica 1997.

Chápanie domova v rómskom etnickom spoločenstve (Niekoľko kultúrno–antropologických úvah)

Mária Dubayová

Pri výskume a interpretovaní materiálu o rómskej rodine, pri úvahách a štúdiu najrozličnejších kultúrno-antropologických poznatkov z rozličných častí sveta chtiac-nehciac, viac či menej, ale vždy jedným z najzásadnejších priesečníkov porovnania pri hľadaní zhôd, rozdielov, miery kompatibility (či nekompatibility) kultúrnych vzorcov správania sa vo vnútro- i extrakomunitných vzťahoch boli problémy chápania priestoru, času, pohybu v priestore, pocity bezpečnosti a istoty, časová štruktúra dňa... Sú to hodnoty, ktoré nie je jednoduché poznávať či skúmať priamo (psychológovia tieto problémy riešia najmä dotazníkmi, v spoločenstve Rómov to však nepovažujem za vhodnú metódu), možno o fungovaní týchto sociálnych, kultúrnych, sociálno-kultúrnych či sociálno-psychologických štruktúr uvažovať na základe poznatkov a indícií z relevantného faktografického etnologického, ale aj historického materiálu.

Uvediem tri rôzne, ale štandardné situácie z terénu.

1. Osada Svinia, okr. Prešov, január 1990, mimoriadne silný holomráz.

V osade je niekoľko sotva dvojročných jednoposchodových neštandardných bytoviek, neštandardnosť spočíva v pôdorysnom členení dvoj- a trojpriestorových bytov. Sú tam veľké kuchyne s možnosťou bývania i spania, veľké izby. Súčasťou osady sú aj chatrče. Sú postavené z najrôznejšieho materiálu, spravidla jednopriestorové, niektoré s otvoreným vstupom, niektoré zastreté vrecovinou či založené kusom dosky, plechu... Medzi chatrčami pobejú deti, niektoré úplne nahé, dospelých nevidno. Všade veľa smetia, niekde aj kúria, ale dymu je málo, vzhľadom k počtu chatrčí a domov. Vychádza mladá gravidná žena z jedného z vchodov domov, za ňou niekoľko detí v školo- i neškolo povinnom veku. Deti nie sú v škole preto, lebo veď je zima. (V tom čase deti dostávali teplú stravu v škole za symbolickú korunu.) Prichádzajú mladíci 15-16-roční, ďalšie ženy – všetci ľahko oblečení. (Ja v prešívanej vetrovke a otepľovačkách sa trasiem zimou.)

Vysvetľujem, prečo som prišla. Vnímajú ma ako príjemnú zmenu, som pozvaná do jedného z bytov. Vchádzam do kuchyne. Je tam sporák a niekoľko spojených váľand. Na sporáku sa nič nevarí, nekúri sa v ňom. Na posteliach spí niekoľko detí. Medzitým sa kuchyňa zaplnila množstvom žien

rôzneho veku, je tam odrazu plno detí a mládeže. Niet tam žiadnych možností posadiť sa, len postele. Každý si sadá kde môže, odrazu mladý muž otvorí ďalšie dvere za kuchyňou, vedie ma ku dverám a ukazuje izbu. Izba je zariadená perfektne. Sú tam skrine a sekretáre, v nich sú umelé kvetinky a trhové suveníry, na stenách textilné zamatové obrázky Ježiša a Márie, sedacia súprava – model 50-tych rokov, fotely. Kovral je prikrytý igelitom. Niet tam nečistoty, ale zdá sa, že sa tam vôbec nebýva. Pochválím izbu a mladík vyťahne jeden fotel do prostriedku kuchyne. Je pre mňa. Tak teda ja jediná sedím, okolo mňa ženy a vzápätí sa na fotel a na mňa nabaľujú deti. Sú nesmierne prítulné a zvedavé. Vzápätí prichádza iný asi 16-ročný mladík s gitarou, ktorá je prasknutá a má iba dve struny. Napriek tomu sa mu darí hrať piesne ABBA, zmesi Beatles a slovenských evergreenov a všetko možné. Všetci sa tešia, spievajú, rytmicky natriasajú, debatujú, fajčia. Je asi 11 hodín, všedný pracovný deň. V škole deti nie sú, ženy nič nevaria, okolo 13 hodiny prichádzajú muži – vtedy ešte pracujú na miestnom družstve, ale je zima, takže tiež tam niet veľmi čo robiť. Napokon sa všetci sťažujú na zlé živobytie. Regulovaný rozhovor bol prakticky nemožný, ale je veselo.

2. Luník IX. Košice, máj 1991, príjemný teplý deň.

Známe rómske veľkomestské sídlisko. 7-poschodový blok tzv. pražských bytov. Na schodišti nie je ani jedno celé okno. Výťah nechodí, je tam len prázdna hlboká šachta, na niektorých poschodiach otvorená – dvere niekto vytrhol, niekde sú nahradené založenou doskou. Je to nebezpečné, všetci sa sťažujú, ale nikto nič neurobí. Steny sú zdevastované, špinavé, zábradlia niekde zvalené. Na jednom z vyšších poschodí stojím na chodbe pred dvomi bytmi.

Vľavo je byt, ktorý už nie je bytom. Niekto nesmierne usilovný byt úplne zničil, vytrhal inštaláciu, urobil do panelu veľké diery, niet tam podlahy, dvier, ničoho. Oproti je maličký vydrhnutý priestor s rohožkou pred dverami. Žiarivo čisté dvere a naleštená kľučka bezpečnostného zámku. Za dverami je maličký bytík pravdepodobne čistý, plný milých ľudí. Stará Rómka ma núka buchtami na pare. Nevie pochopiť, ako môže tak veľa ľudí vydržať čo i len 5 minút v takom hygienicky takmer sterilnom prostredí. Dvere v byte vysadili, namiesto dvier sú farebné závesy, jedine toaleta je za dverami. I tam je dokonale čisto. Usilujú sa dostať vedľajší veľký zničený byt. Chcú ho opraviť, ale majú veľké problémy s administratívnymi prekážkami. Vtedy ešte všetci muži pracovali, “opraty” v rodine evidentne držala matka. Dve 10-12-ročné dievčatká spôsobe sedeli a gúľali očami. Hovorili synovia, veľmi vážne a koncepcne o svojich problémoch a plánoch. Nevesty stáli, občas niečo ponúkli, pritakávali mužom. Neuveriteľne kontrastný poznatok. Mimoriadne intenzívne som si uvedomila obsah výroku “Môj dom – môj hrad”.

3. Osada Vtáčkovce, okr. Košice, leto 1991, krásny horúci deň.

Asi dva kilometre za posledným dedinským domom začína rómska osada. V miernom kopci sú postavené celkom úhľadné malé domčeky. Zaujímavé je sledovať stavby do kopca, vytvárajú terasky a prirodzene kopírujú terén. Rôznymi prepojeniami a prechodmi medzi domami pripomínajú trochu balkánsku dedinku. Sú vybielené, mnohé farebné – modré, ružovkasté, žlté. Pred mnohými je malý terasový priestor s kvetmi, ale aj s trochou zeleniny, niekde sú aj lavičky z tenkých vetví. Všetci muži sú v práci, sú najmä murári. Doma je jediný, ten má nejaké voľno a ten so mnou začína komunikovať. Medzitým prichádzajú ženy s celkom malými deťmi. Väčšina starších detí je v škôlke a v škole. Ženy sú mimoriadne komunikatívne, rýchlo pochopili čo chcem, usilujú sa spomínať, podnecujú sa navzájom, sedíme na lavičke pred domom, neskôr ma pozývajú na huby – ideme do lesa a celý deň je príjemný. V domoch je všade čisto, jednoducho zariadené, vo viacerých domoch prali, visí tam plno plienok. V osade je len 1 studňa, kanalizácie niet. (Ženy hovoria, že deti majú niekedy vši zo špinavej riečnej vody.) Ich spomienky na svoj pôvod, na staré zamestnania a predkov sú dosť bohaté, hoci zvláštne skreslené. (“My sme Číňania – dedo hovorili, že sme Čína, či tak nejak. Robil zvony, hovorili nám i Zvoňare.”) Domnievam sa, že patria ku skupine Čengičina – zvonkárov, resp. remeselníkov pracujúcich kedysi s plechom, kovom... (čen-Tchin – náušnice., čhin – rezať, vyrezávať. Tieto slová sú zo zápisov balkánskeho dialektu Rómov. Bližšie pozri Wolf, S. A.: Grosses Wörterbuch der Zigeunersprache. Mannheim 1960.) Ženy boli veľmi kritické voči žobraniu a krádeži. Suverénne sa pohybovali v prírode – boli perfektnými zberačkami lesných plodov (našli vždy niečo, čo potrebovali, čo bolo jedlé). V okolí nebolo vidno žiadnu devastáciu prírody.

Tri situácie bývania naznačujú predovšetkým veľkú rozdielnosť nielen v samotnom fakte bývania, ale v chápaní bývania – obývacieho priestoru ako každodenného fungovania rodiny, ale aj ďalších kvalít štruktúry “každodennosti”.

Ak by som sa pokúsila o jednoduché porovnanie s bývaním majoritného, nerómskeho obyvateľstva, jasná paralela je v prístupe k bývaniu v druhom prípade, ale uprostred akoby absolútne iného spoločenstva. Prvý prípad hovorí o chápaní príbytku ako prístrešku pred bezprostrednou nepriazňou počasia, pretože celý deň sa žije vonku, dokonca nie je dôležité prespať vo “svojom” príbytku. Deti dospia tam, kde a kedy je miesto. Vo vnútri sa prakticky nič nedeje, chápanie súkromia rodiny v intenciách majority je, zdá sa, neznáme a nepotrebné.

Tretí príklad je z etnologického hľadiska najzaujímavejší, a nazdávam sa, aj najpovzbudzujúcejší. Pravdou ale je, mala som pocit, že sa sami cítia byť

inými, vydeľujúcimi sa oproti ostatným blízkym skupinám. Jedni boli nečistí, druhí Olašskí. Chápali ich nepriateľsky.

Sú to zároveň tri svety, najmenej tri rôzne interpretácie, viaceré možné úvahy – kultúrnymi archetypmi počnúc, cez skupinovokastové problémy a ich prežitky v rôznych rómskych skupinách, až po úvahy, čo s tým v súčasnosti, resp. v budúcnosti. To všetko vo vzťahoch intraskupinových a extraskupinových. Čo tu naozaj hrá, čo je tým pravým kľúčom k poznaniu a možnosti pomôcť tomuto spoločenstvu? Chcú a potrebujú vôbec pomoc v majoritnom slova zmysle? Sú ich historická skúsenosť a metamorfózy tak významné pre ich ďalší kultúrno-sociálny rozvoj? A pre ktoré skupiny? Je to problém iného kultúrneho systému alebo len sociálny problém chudoby? Je to čiastočne jedno i druhé a aký to má zmysel pri riešení dnešných problémov? Pre ktoré skupiny nejaké riešenia napokon budú správne a prijateľné?

Kompetencie etnológie sú smerované k analýze sociálnych a kultúrnych štruktúr. Pri charakteristikách bývania Rómov v rôznych skupinách (príklad 1.), neurbanizovaných zvlášť, možno sledovať dominantnú orientáciu na ľudí, nie na ohraničený priestor či veci, v ktorých ľudia žijú. Ohraničený priestor a veci sú len na to, aby bolo možno elementárne fyzicky prežiť. Spontánnosť, srdečnosť, takmer absolútna schopnosť časovej improvizácie (a absencia existencie skutočných povinností – povinností “povinných” podľa majoritných kultúrnych vzorov) veľkej skupiny ľudí, bez ohľadu na mieru príbuznosti, veku, pohlavia... **Kde a kedy sú vedľa mňa moji ľudia, tam sme doma, pokiaľ sú tu, som i ja tu doma, ak odchádzajú, treba sa pridať.**

Nazdávam sa, že v takýchto skupinách je hlboko zvnútornená **životná stratégia provizória, iný “spôsob” povinností, iný kultúrny vzor zodpovednosti voči vlastníctvu, každodenným povinnostiam, k času ako hodnote.** (Možno že aj v týchto intenciách by bolo možné interpretovať emigračné aktivity v niektorých skupinách Rómov.)

Oveľa komplikovanejšia je sociálna i elementárne ľudská situácia z druhého príkladu. Tam je tendencia uzatvárať sa pred okolitou spoločnosťou – tá je napokon v mestskom bloku z hľadiska tradičnej skupinovej štruktúry rómskeho spoločenstva nesmierne rôznorodá, ale najmä cudzorodá. (Boli tam nasťahovaní Rómovia z rôznych osád okr. Košice.) Hrozba kultúrnej a sociálnej alienácie je veľká – alienácie voči spoločenstvu Rómov, **ale možno predpokladať aj vysokú mieru minoritno-majoritnej animozity racionálnej a možno až programovej. Sociálny aj fyzický priestor je mimoriadne malý,** a má tendenciu sa ešte znižovať. (To môže byť tiež jeden z motívov úvah o emigrácii – ale pre úplne inú skupinu Rómov, Rómov s inými kultúrno-sociálnymi charakteristikami.)

Nesmierne krehký je organizmus skupiny z tretieho príkladu. Krehký kultúrne, ale najmä sociálne. Strata práce mužskej populácie znamená rýchlu

devastáciu celej skupiny, nezvratnú deštrukciu. Urbanizácia týchto Rómov ako celej skupiny by bola asi tragická.

Na záver týchto úvah a otázok ešte posledná. Inšpirujúc sa F. Boasom – možno sa pokúsiť vymaniť sa zo zažitého, priam axiomatického evolucionistického modelu o nevyhnutnosti štádií historickej úrovne vývoja kultúrnych spoločenstiev – teda vytvárania akéhosi modelového jednotného národa v našom prípade národa Rómov? Môžbyť je to anachronizmus a v súčasnosti nielen nerealizovateľný, ale najmä nevýhodný pre Rómov, ktorí majú ambície žiť v občianskej spoločnosti, v ktorej sa zvýznamňuje individualita oproti kolektívnosti. Pluralitné možnosti pre skupiny a jednotlivé rodiny by možno boli “novou filozofiou” v uvažovaní o východiskách pri riešení nie rómskeho problému, ale problémov jednotlivých Rómov, Slovákov, Maďarov...

Otváranie a uzavíranie priestoru ako súčasť židovskej tradície domova

Peter Salner

V tomto príspevku sa zamýšľam nad fenoménom priestoru (a jeho vzťahu k pojmu "domov"), ako ho vytýčila židovská tradícia.

Pojem "domov" som v Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska nenašiel. Podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka má viac významov. Je to jednak "miesto, kde sa človek narodil, kde je doma" alebo "pôv. vlasť, kolíska", či "inštitúcia, poskytujúca spoločné ubytovanie a iné služby" (Slovník 1989: 83).

V povedomí sa s týmto termínom bežne spája fenomén bezpečnosti, istoty, súkromia, nechýbajú ani aspekty emotívne. V židovskom prostredí platia všetky uvedené významy, pripája sa k nim však aj religiózny rozmer. Prísne náboženské predpisy i pravidelné kontakty s príslušníkmi odlišne zmýšľajúcich (a neraz aj nepriateľsky konajúcich) skupín spôsobili, že pojmy domov a s ním spojený životný priestor získali z hľadiska judaizmu aj iné dimenzie, než sme zvyknutí v slovenských pomeroch. Tak v Palestíne, ako aj neskôr v diaspóre dôležitú úlohu v systéme hodnôt a v spôsobe života zohrávajú múry, hradby, ploty, reťaze a iné uzávery. Majú za cieľ nielen vytvárať súkromie, oddeľovať vlastný majetok od cudzieho či chrániť obyvateľov pred nepriateľmi, ale fungujú aj ako významný faktor v religióznej sfére. Niekedy symbolicky, inokedy reálne vytvárajú hranice, v rámci ktorých možno realizovať aj niektoré, inak z náboženských dôvodov zakazované či obmedzované aktivity.

Tisícročiami židovskej existencie sa preto ako červená niť tiahne motív formovania reálneho či duchovného priestoru jeho uzatváraním alebo naopak uvoľňovaním. Z dejín poznáme rozmanité prípady dobývania nepriateľských pevností či ochrany vlastných hradieb, rovnako ako príklady budovania nových múrov, ktoré mali za cieľ chrániť židovskú komunitu a jej tradície pred vonkajším alebo vnútorným ohrozením. Spomenuté múry majú rôzne podoby, pretože ich funkcie sa menia v priestore a čase. Podľa charakteru ich možno rozdeliť na materiálne, duchovné a symbolické. Pokúsim sa tieto tri formy definovať aspoň v modelovej skratke:

1. Materiálne múry sú najčastejšie. Stretávame sa s nimi neraz už v Tóre (Päť kníh Mojžišových), ale aj počas dvoch tisícročí existencie diaspóry. Ako ilustráciu možno uviesť dobytie Jericha, opísané v Starom zákone, či zúfalú a

neúspešnú obranu pevnosti Massada, alebo jeruzalemských hradieb pred rímskymi légiami pod vedením budúceho cisára Vespasiana v prvom storočí nášho letopočtu. Historicky tieto udalosti zaznamenal Josephus Flavius (1974) a literárne spracoval napríklad Lion Feuchtwanger (1966). Sprievodným javom porážky bol nielen zánik vtedajšieho židovského štátu, ale aj nútené rozptýlenie Židov. Usídlenie v diaspóre pre podstatnú časť komunity pretrváva dodnes. Len ako symbolickú poznámku pod čiarou uvediem skutočnosť, že rímske ničenie postihlo tiež slávny jeruzalemský chrám. Zostal len západný múr, ktorý sa uchoval do súčasnosti. Pod menom Western Wall či Múr nárekov dnes predstavuje posvätné miesto pre veriacich Židov.

Múry a priestor, ktorý vytvárali, resp. oddeľovali od okolia, mali pevné miesto aj v živote diaspóry. Najčastejšie sa s nimi spája pojem geto. Podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka je to “uzavretá mestská štvrť pre istú časť obyvateľstva (podľa náboženstva alebo rasy)“, pričom ako konkrétne príklady sa uvádzajú “stredoveké židovské getá; černošské getá“ (1989:108). Pápež Pavol IV. svojou bulou z roku 1555 nariadil sústrediť rímskych Židov v osobitnej štvrti, obohnanej múrmi. Podľa zlievárne, ktorú využili na rovnaký účel v Benátkach, pomenovali túto časť mesta Ghetto (Weiser 1995:13). Čoskoro dostal tento konkrétny geografický pojem zovšeobecňujúci charakter. Stal sa synonymom izolácie, stredoveku, útlaku.

Dôkladnejší pohľad na novšie židovské dejiny však dokumentuje, že takáto jednoznačná interpretácia nezodpovedá celkom dobovej situácii, pretože je poznačená súčasným vnímaním pojmov ako reakcia, pokrok a pod. Múry geta síce na jednej strane obmedzovali možnosti pohybu i zdroje obživy obyvateľov, na druhej strane im poskytovali ochranu. Literatúra z územia južnej či západnej Európy (Feuchtwanger 1965, Morton 1962) poskytuje mnoho plastických popisov situácií, keď ohrození Židia hľadali a nachádzali počas pogromov bezpečie za stenami geta.

Židovská historická skúsenosť hodnotí geto ambivalentne aj z iného dôvodu. Kým sociálne a ekonomicky prevládali negatíva, v duchovnej sfére sa objavovali popri záporoch aj pozitívne stránky a v konečnom dôsledku umožnilo prežitie tradičných foriem judaizmu. Tieto názory sformuloval vo svojich memoároch Elie Wiesel: “Ghetto, ačkoli z hmotného hľadiska bylo pohromou, mohlo ovšem posloužit věcem duchovním: pomáhalo uchovat kulturu a tradici, které tvoří židovské dědictví. A neradoval se snad můj předek, rabi Jom Tov Lipman Heller, když se roku 1652 účastnil stavby zdí kolem vídeňské židovské čtvrti Leopoldstadt?“ (Wiesel 1997:74). Múry umožňovali dôslednú sociálnu kontrolu, a tým podporovali aj všestrannú homogenitu komunity. Kompaktné (aj keď nedobrovoľné) usídlenie uľahčovalo kolektívu aj dodržiavanie zložitých náboženských predpisov (kašrut, šabes atď.). Hoci existovala vnútorná ideová diferenciácia židovstva, práve múry geta prispeli k spomaleniu liberalizačných procesov.

Tradicionalisti si veľmi dobre uvedomovali, že násilné oddelenie od majoritného okolia znamená nielen vynútenú izoláciu, ale garantuje zároveň vítanú stabilitu. Práve preto mnohí paradoxne bojovali za udržanie múrov geta. Dodnes veľký počet Židov dobrovoľne žije v getách (Mea šarim v Jeruzaleme, Bronx v New Yorku, ale aj v mnohých iných mestách západnej Európy či Ameriky) a aktívne bránia svoj priestor proti narušiteľom. Známe sú prípady, keď pobožní Židia hádžu kamene na turistov alebo si líhajú na cestu, aby zabránili autám rušiť posvätnosť šabatu.

Pražský rabín Karol Sidon, hoci si uvedomuje možné pozitíva "konzervačných účinkov" izolácie, hodnotí geto (v súvislosti s uvažovanou stavbou múru okolo rómskej osady v Ústí nad Labem) negatívne. Podľa jeho názoru vznik židovského, černoškého, rómskeho či akéhokolvek iného geta "...měl vždy podobné příčiny. Mezi nimi nikdy nechyběl prvek "výhodnosti" pro segregovanou skupinu. Ghetto jí do jisté míry a do určitého stupně poskytovalo ochranu. Před čím? Před dennodenními šikanami ze strany těch, kteří se pokládali za lepší lidi. A proč? Protože momentálně nepokládali za vhodné nebo možné cizí živel prostě vyvraždit nebo vyhnat ze svého středu" (Sidon 1999:2).

Ako ukázal neskorší vývoj, izolacionizmus mal ako prostriedok pre udržanie tradičných hodnôt plné opodstatnenie. Zrušenie geta (s podporou alebo proti vôli židovskej komunity) predstavuje dlhodobý, veľmi zložitý proces. Odzrkadľoval premenu majoritnej spoločnosti, ale odrážal aj posuny v spôsobe života a názoroch Židov. Paralelne s liberalizáciou prebiehala asimilácia židovského obyvateľstva a odklon od dovedy zdanlivo nepochybniteľných náboženských noriem, ktoré zároveň determinovali aj spôsob života.

Na území monarchie (a teda aj na dnešnom Slovensku) uvoľňovanie spoločenských pomerov trvalo viac než celé storočie. Prvým významným medzníkom bol Tolerančný patent cisára Jozefa II. z roku 1782. Spomenúť treba aj zákony z rokov 1840, 1848, 1867, ktoré postupne dávali Židom zvýšené náboženské i občianske práva. Z hľadiska perspektívy pravdepodobne najvýznamnejšie z nich boli zvýšená sloboda pohybu, možnosť usadzovať sa aj v mestách a získať svetské vzdelanie. Vyvrcholením tohto procesu sa stalo prijatie zákona 42/1895, ktorým uhorský parlament poskytol Židom úplnú občiansku a náboženskú rovnoprávnosť.

Nie náhodou zánik fyzických múrov zvýraznil napätie vo vnútri židovskej komunity. Možnosť priamych kontaktov s okolím (a tým aj šanca rovnoprávne sa začleniť do majoritnej spoločnosti) znamenal začiatok asimilačného procesu, ktorý pokračuje až do súčasnosti. Hľadanie optimálneho riešenia nových životných situácií sa v konečnom dôsledku spájalo s opúšťaním tradícií, a to nielen formálnych vonkajších znakov, ale aj základných princípov judaizmu. Ako konštatuje Valerián Trabalka, "úsilie

splynúť výzorom s okolitým svetom prinášalo na jednej strane výhody: človek sa strácal v dave, nevystavoval sa poníženiu. Súčasne však odbúravanie drobných vonkajších znakov bolo prvým krokom k asimilácii. Porušenie jedného príkazu totiž vedie, možno nie hneď, ale postupne, k zanedbávaniu iných prikázaní až ku konečnému odmietnutiu prejavov viery. V cudzom, obyčajne nepriateľskom prostredí ostávala potom jediná možnosť: prispôbiť sa mu“ (Trabalka 1995:6). Za týchto okolností rástla potreba nahradiť rozpadajúce sa reálne hradby geta formou dobrovoľnej izolácie.

2. Duchovné múry vybuodovali okolo ortodoxnej komunity tradície halachy. Tento pôvodne len ústne sformovaný a odovzdávaný súbor základných predpisov židovského náboženstva obsahuje 613 “micvot“ (248 príkazov a 365 zákazov) a do podrobností určuje správanie a spôsob života pobožných Židov (Franek 1998:14). Dodržiavanie týchto náboženských pravidiel je natoľko prísne, že oddeľuje svojich nositeľov od menej nábožného okolia. Aby ich neporušili, vyhýbajú sa kontaktom nielen s Nežidmi, ale aj s príslušníkmi liberálnych skupín židovskej komunity. Úsilie dodržiavať kašrut (konzumácia rituálne čistej stravy) obmedzuje škálu jedál, no zároveň zabraňuje prijímať pohostinstvo osôb, ktoré tieto pravidlá neplnia. Mnohí veriaci sa snažili požiadavky kašrutu dodržiavať aj za cenu vlastného života napríklad v podmienkach koncentračných táborov (Salner 1997).

Duchovné “múry“ nepredstavujú len abstraktný fenomén, ale prejavujú sa aj v bežnom živote. Príkladom je napríklad výber manželského partnera. V ortodoxných kruhoch sobáš s Nežidom (pod týmto pojmom sa neraz chápali aj neológovia či ateisti židovského pôvodu) znamenal prakticky vylúčenie z komunity a s dotyčným sa jednalo, akoby bol mŕtvy. Členovia rodiny “sedeli šive“, t. j. vykonali smútočný obrad ako nad zosnulým blízkym človekom. Podobnú situáciu opisuje Ivan Olbracht vo svojej novele O smutných očiach Hanky Karadžičové. Dôvodom takéhoto aktu však mohli byť aj iné udalosti. Martin Trančík napríklad uvádza, že keď v Prešporoku presadili predstavitelia reformného smeru v roku 1820 modernú židovskú základnú školu, v ktorej okrem náboženstva vyučovali aj svetské predmety, “Abrahám Hirsch Lemberger, predstavený obce a prívrženec rabiho Schreiberera, pokladal za potrebné kvôli založeniu tejto školy vykonať srdcervúci ceremoniál kria a v plnej vážnosti dodržať sedem dní smútku (šiva)“ (Trančík 1997:37).

3) Symbolické múry. Pre ortodoxných Židov je dodnes charakteristické odlišenie od okolia odevom a úpravou vlasov. Ako konštatuje Valerián Trabalka, “ešte (z pohľadu tisícročí) nedávno bolo nepredstaviteľné, aby Žid nedodržiaval predpisy viery a nedeklaroval verejne svoje židovstvo. Ak by sa to stalo, vylúčil by sa sám z komunity. Brada, pajzy či pokrývka hlavy boli hrdosťou muža z Jisraela. Cicis mu na každom kroku pripomínali povinnosť riadiť sa morálkou svojho rodu“ (Trabalka 1995:6). Dodržiavanie

náboženských predpisov si niekedy vyžaduje budovanie aspoň symbolických múrov tam, kde fyzické hradby okolo židovských sídiel už zanikli.

Iným príkladom symbolických múrov je existencia tzv. drôtov eruv. Eruv znamená "zmiešanie" alebo "splynutie" a umožňuje robiť niektoré skutky, ktoré sú inak počas šabaty či niektorých sviatkov zakázané (Newman – Sivan 1992:35). Vtedy platí pre Židov prísny zákaz vykonávať väčšinu prác doma a prakticky všetky aktivity na verejnosti. Dodržiava sa tak dôsledne, že mimo priestoru domu by v tento deň nemali nosiť napríklad ani vreckovku či modlitebnú knižku. Preto boli židovské štvrte obohnané tzv. drôtmí eruv, ktoré obkolesovali celé mesto či jeho príslušnú štvrť. Symbolicky ho spájali do "jedného domu", čo umožňovalo prenášať aj na verejných priestranstvách niektoré inak halachou zakázané predmety. Aby nedošlo k porušeniu šábesu, bol určený funkcionár, ktorý kontroloval, či eruv drôty nie sú na niektorom mieste prerušené...

Prvý raz som sa o ich existencii dozvedel v Jeruzaleme. Náš sprievodca, inak bratislavský rodák a lokálpatriot, mi položil otázku, či viem, na čo slúžia zdanlivo nadpočetné drôty na stĺpoch elektrického vedenia. Po mojej zápornej odpovedi som dostal podrobné poučenie o ich funkcii. Pritom drôty eruv mali, tak ako všade inde, pevné miesto aj v živote židovskej komunity v Bratislave a na Slovensku. Tento fenomén zanikol až počas holokaustu, ktorý v konečnom dôsledku znamenal zánik celej ortodoxnej zložky obyvateľstva na tomto území. V súčasnosti tradíciu eruv dodržiavajú len jednotlivé rodiny, ktoré takýmto spôsobom spájajú s domom napríklad dvor alebo záhradu.

Je paradoxom, že bezprostredne po vyhlásení autonómnej Slovenskej krajiny (6.10.1938) jedno z prvých opatrení novej vlády smerovalo proti tomuto zdanlivo bezvýznamnému a z hľadiska okolitého obyvateľstva či "pokrokového myslenia" okrajovému javu. Už 22.10.1938, teda v období autonómie, vydal Krajský úrad ako najvyšší správny orgán na Slovensku predpis Židovské eruv drôty, ktorým nariaďuje ich likvidáciu, pričom zároveň zdôrazňuje potrebu kontrolovať plnenie tohto nariadenia (podrobnejšie Nižňanský 1999). Po holokauste prakticky zaniklo kompaktné židovské osídlenie v mestách alebo na vidieku, čím eruv drôty (s výnimkou spomenutých ojedinelých prípadov) stratili opodstatnenie.

Symbolické múry však vytvárali nielen ortodoxní Židia okolo svojej komunity, ale aj majoritná spoločnosť takýmto spôsobom izolovala a vydeľovala Židov zo svojho stredu. Európskych Židov diskriminovalo napríklad zavedenie tzv. "kainského znamenia bohovrahov" (Weiser 1995:13). V 13. storočí museli Židia na znak toho, že sa živia úžerou, nosiť na šatách hanebný znak žltej farby (Trabalka 1997:12). Označenie predpísaným odevom či znamením pretrvalo dlhú dobu. Začiatkom 16. storočia bolo pre inak tole-rantnú Bratislavu charakteristické prísne dodržiavanie nariadenia o nosení židovského kroja. Hoci inde v Uhorsku bol tento predpis zrušený už

v roku 1519, mešťania naďalej trvali na jeho dodržiavaní. Preto miestni židovskí obyvatelia mali až do roku 1521 na mužskom odeve žltý terčík a kapucňu, ženy končistý čepiec so žltou stuhou (Trabalka 1997:14). A Židovský kódex, prijatý v roku 1941, zakotvil ako prvý stupeň pripravovanej fyzickej likvidácie Židov všeobecné označenie žltou šesťcípou hviezdou, ktorú museli povinne nosiť už deti od šiestich rokov...

Tento krátky príspevok nemôže a nechce riešiť všetky aspekty vzťahov medzi domom, priestorom a životom spoločnosti, ako sa vyvinuli v kultúre a spôsobe života židovskej pospolitosti. Pokúša sa len v zjednodušenej modelovej forme prezentovať zložitost' tohto špecifického fenoménu a najmä upozorniť na potrebu štúdia takýchto zdanlivo okrajových javov.

Literatúra

- FEUCHTWANGER, L.: *Zaslúbená zem. Diel I. Židovská vojna*. Bratislava, Tatran 1966.
- FEUCHTWANGER, L.: *Židovka z Toleda*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1965.
- FLAVIUS JOSEPHUS: *Geschichte des jüdischen Krieges*. Reclam Verlag, Leipzig 1974.
- FRANEK, J.: *Judaizmus. Kniha o židovskej kultúre, histórii a náboženstve*. 3. vydanie. Bratislava, Archa 1998.
- CHORVÁTHOVÁ, E.: *Židia v Bratislave a Benyovszkého Obrázky z prešporského geta*. In: Benyovszky, K. – Grünsfeld, J. jun.: *Obrázky z prešporského geta*. Edícia Judaica Slovaca, Bratislava, SNM Oddelenie židovskej kultúry 1993, s. 165-186.
- Krátky slovník slovenského jazyka (hlavná redakcia J. Kačala, M. Pisárčiková)*. Bratislava, Veda 1989.
- MORTON, F.: *Die Rothschilds. Porträt einer Familie*. München – Zürich, Knauer – 1962.
- NEWMAN, J. – SIVAN, G.: *Judaismus od A do Z. Slovník pojmu a termínu*. Edice Judaika, sv. 1, Praha, Sefer 1992.
- NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, Univerzum 1999.
- OLBRACHT, I.: *Nikola Šuhaj loupežník*. Spisy Ivana Olbrachta VIII. Praha, Svoboda 1950.
- OLBRACHT, I.: *O smutných očích Hany Karadžičové*. In: *Golet v údolí*, Praha, Spisy Ivana Olbrachta X. Československý spisovatel 1953, s. 90-244.
- SALNER, P.: *Prežili holokaust*. Bratislava, Veda 1997.
- SIDON, Efraim Karol: *Chvála apartheidu (Prohlášení vrchního pražského a zemského rabína Karola Sidona)*. In: *Roš Chodeš*, 61, júl 1999, s. 2.
- TRABALKA, V.: *Židovská identita podľa Tóry*. In: *Židovská identita včera, dnes a zajtra (zost. P. Salner)*, Bratislava, Zing Print 1995, s. 5-10.
- TRABALKA, V.: *Židia v Bratislave do 18. storočia*. In: *Židia v Bratislave (zost. P. Salner)*, Bratislava 1997, s. 8-20.
- TRANČÍK, M.: *Medzi starým a novým. Portrét kníhkupeckej rodiny Steinerovcov v Bratislave*. Bratislava, PT 1997.
- WEISER, J.: *Židovská identita – jedinečný fenomén*. In: *Židovská identita včera, dnes a zajtra (zost. P. Salner)*, Bratislava, Zing Print 1995, s. 11-26.
- WIESEL, E.: *Všetchny řeky spějí do moře. Paměti*. Praha 1997.

Koncept domova u presídlencov z regiónu Oravskej priehrady: retrospektíva po 40-tich rokoch

Eva Naništová

Domov možno definovať ako špecifický druh miesta. Je nielen miestom, kde sa človek narodil a odkiaľ pochádza, ale najmä miestom, kde človek patrí. Podľa logoterapeutky Lukasovej človek, ktorý nikdy nikde nepatrí, môže neskôr blúdiť a kríza svedomia a životnej orientácie často vyjadrujú túžbu po stratenom domove.⁵ Parafrazujúc slová psychológa Pavla Řičana, koncept domova patrí k zápasu o celistvosť nášho života. Lahostajný človek nemá domov, pretože domov – to je miesto, kde sa chceme a môžeme vracieť, to sú ľudia ktorých milujeme alebo na nich aspoň spomíname, to je miesto v národe kam patríme – proste domov je všade tam, kde sme zapustili korene.⁶

Nájsť svoje pravé miesto vo svete a zmysel života sa najskôr podarí, ak existuje hlboká vnútorná **väzba k domovu**. Väzba, ktorú možno definovať ako symbolický alebo emocionálny vzťah, spájajúci ľudí s konkrétnym miestom. Okrem tejto väzby patria medzi základné atribúty ideálneho domova jeho centralita pre existenciu človeka, zakorenenosť, kontinuita, jednota a usporiadanosť domova s dôrazom na tradíciu a generačnú kontinuitu, poskytovanie atmosféry súkromia, prežívanie domova ako útočiska, bezpečia, vlastníctva, dôležitosť domova ako súčasti vlastnej identity, ako kontextu sociálnych a rodinných vzťahov.⁷ V tomto význame môžeme domov popísať v rámci sociokultúrneho kontextu, pre ktorý je charakteristický komunitný modus väzby.

Otázky, týkajúce sa konceptu domova, sa výrazne prelínajú práve s otázkami väzby na miesto. No hoci je väzbové správanie človeka primárne, autonómne a celoživotné, **väzba na miesto** býva často len latentným pocitovým prúdom. Je to najmä preto, že definitívna strata miesta, kde sa človek cíti byť doma, je v živote skôr výnimočnou a ojedinelou udalosťou.

⁵ Bližšie pozri Lukasová, E.: Logoterapie ve výchově. Praha, Portál 1997.

⁶ Ku konceptu domova ako jednému z atribútov zrelej a integrovanej osobnosti zaraďuje autor aj pravdivosť k sebe samému, zmierenie sa zo všetkým a životnú múdrosť: Řičan, P.: Cesta životem. Praha, Panorama 1989.

⁷ Detailnejšie jednotlivé kategórie ideálneho konceptu domova rozpracoval psychoanalytik J. Tognoli v práci Residential environments (In: D. Stokols - I. Altman (eds.), Handbook of Environmental Psychology (Vol.1). N.Y.: Willey and Sons, Inc., 1987, 655-690).

Osobitná pozornosť sa z tohto dôvodu venuje problematike vytvárania a udržiavania "konceptu domova" u tých ľudí, ktorí z rôznych dôvodov museli opustiť svoje rodiská, domy i krajinu, v ktorej vyrastali.⁸ Takýto odchod znamenal pre nich dočasnú alebo trvalú stratu pôvodného domova, stratu vybudovaných zdrojov sociálnej podpory i stratu osobnej kontroly a mohol spôsobiť diskontinuitu v ich životnom cykle. Z pohľadu prežitých životných udalostí hovoríme o životnej strate, ktorá predstavuje narušenie "pocitu kontinuity", a tým i fragmentáciu priestorovej a skupinovej identity. Tento typ straty súvisí s prežívaním straty objektu väzby a s narušením referenčnej a kongruentnej kontinuity s miestom.⁹

V našom príspevku chceme poukázať na niektoré výsledky širšie koncipovaného výskumného projektu, ktorého cieľom bolo popísať psychosociálne aspekty nútenej geografickej relokácie u presídlencov z regiónu Oravskej priehrady.¹⁰ Tento výskum sme realizovali s odstupom 40-tich rokov od ich núteného – a v niektorých prípadoch dokonca násilného vyst'ahovania.¹¹ **Výskumný súbor** tvorili pôvodní obyvatelia piatich komunít (Slanica, Ústie, Osada, Hámry a Lavkov), ktorí boli prinútení v dôsledku stavby Oravskej priehrady pred viac ako 40-timi rokmi opustiť svoje rodiská a vyst'ahovať sa.¹² Spracovali sme odpovede 190-tich presídlencov, ktorí sa po zatopení obcí vyst'ahovali buď do vzdialenejších oblastí mimo regiónu

⁸ V našich podmienkach sa uskutočnil národopisne orientovaný výskum v zátopovej oblasti na Kysuciach (Pranda, A.: Výskum tradičnej kultúry ľudu v zátopovej oblasti na Kysuciach a Dobrovodský, A.: Vzťah obyvateľov k obci Riečnica a motivácia pri výbere ich nového bydliska. In: Národopisné informácie, 1981, 2.) a sociologický prieskum u obyvateľov obcí, postihnutých výstavbou vodného diela Žilina (Drdoš, J.- Pavličková, K.: Správa o hodnotení vodného diela Žilina na životné prostredie. Žilina, PIAPS 1993.).

⁹ *Referenčná* kontinuita s miestom znamená stav, keď emocionálne významné miesta môžu udržiavať kontinuitu samé osebe. *Kongruentná* kontinuita s miestom popisuje generické, transformovateľné a prenosné charakteristiky miesta.

¹⁰ Hoci generálny projekt priehrady vypracoval Krajský úrad v Bratislave už v roku 1933 a slávnostný výkop sa uskutočnil 11.10.1941, vodoprávne povolenie vydalo Povereníctvo techniky až v apríli 1950. Naplňovanie vodou začalo 7.4. 1953 a 2.5. 1953 boli spustené prvé turbíny.

¹¹ Obsiahlejšie túto tému analyzujeme v prácach: Naništová, E.: Psychosociálne aspekty nútenej geografickej relokácie: vyst'ahovalci z regiónu Oravskej priehrady po 40-tich rokoch. KDP. Bratislava, FiFUK 1996, Naništová, E.: Niekoľko úvah k modelu konceptu miesta. Acta Environmentalica Universitatis Comenianae, 9, 1997, 135-150 a Naništová, E.: Dimenzie väzby na miesto rodiska a ich verifikácia 40 rokov po nútenej geografickej relokácii. Sociológia, 30, 1998, 4, s. 377-394.

¹² Proces presídľovania obyvateľov sa realizoval v niekoľkých etapách. No napriek tomu, že Presídľovacia skupina začala svoju činnosť už v júni 1940, na jeseň 1953 zostávalo v zátopovom území ešte 140 rodín, dokonca pod kótou 595 naďalej bývalo 9 rodín (bližšie pozri ŠOKA: Inventár presídľovacej skupiny Ústie nad Oravou 1940-1960. Dolný Kubín, Štátny okresný archív 1992.).

priehradu (67,9 %), alebo zostali bývať v tomto regióne (31,1 %). Výskumný súbor pozostával z 83 mužov a 107 žien vo veku od 43 do 90 rokov. Pre 87,4 % presídlencov bola pôvodná obec ich rodiskom, v ktorom prežili celý svoj život až do vyst'ahovania.

V prvej etape výskumu sme pri osobných a komunitných stretnutiach s presídlencami aplikovali **výskumné metódy** s cieľom získania údajov z hĺbkových rozhovorov a náčrtkových máp. Získané údaje sme dopĺňali a overovali analýzou archívnych materiálov a umeleckých produktov. V druhej etape bola administrovaná dotazníková batéria, tvorená zo štyroch tematických oblastí: demografické informácie a environmentálna minulosť, väzba na miesto, spokojnosť s aktuálnou komunitou a hodnotenie špecifických miest (rodisko, súčasné bydlisko, domov, Oravská priehrada). Následne uvádzame niekoľko výsledkov výskumu, ktoré ilustrujú niektoré aspekty vnímania domova a rodiska, ktoré presídlenci už nikdy nevideli v pôvodnom stave, pretože po ich odchode bolo celé územie zaplavené vodami Oravskej priehradu.¹³ Hoci výsledky v príspevku interpretujeme viac opisnou formou, zistené rozdiely a korelačné vzťahy boli signifikantné minimálne na 5 % hladine významnosti.¹⁴

Mentálna reprezentácia rodiska po 40-tich rokoch

Každý človek určitým spôsobom vníma a dekoduje signály z prostredia, v ktorom sa nachádza, a v tomto procese si zároveň vytvára vlastný vnútorný model sveta – jeho mentálnu reprezentáciu. V našom výskume sme si položili otázku, ktoré atribúty pôvodného domova-rodiska, sú dôležité pre presídlencov natoľko, že si ich zapamätali aj po časovom odstupe 40-tich rokov. Kvalitatívnou (obsahovou) analýzou dát sme zistili, že svoje rodisko popisujú presídlenci najviac cez *miesto samé osebe* (kategória geograficko-urbanistická, kategória ekonomického a sociálneho statusu, kategória estetická a kategória skupinovej atmosféry). Potvrďuje to predpoklad viacerých autorov, že je to skutočne pocit miesta, atmosféra s ním súvisiaca a afektívna väzba naň, ktoré pretrvávajú v spomienkach ľudí. Ďalšími tendenciami pri popise rodiska bolo jeho charakterizovanie cez *vzájomné vzťahy* medzi ľuďmi (ľudia boli k sebe...) a cez *charakteristiky samotných obyvateľov* (ľudia boli...). Samostatnou tendenciou v reprezentácii rodiska bolo detailné popísanie *zvykov a tradícií*, ktoré sa uchovávali jednak komunitným spôsobom života na dedine, jednak udržiavaním rodinných

¹³ Presídlenci sa raz ročne stretávajú v rámci pôvodných komunit v lokalite Oravskej priehradu, ich stretnutia sú spojené so slávením svätej omše. Podobný trend je typický aj pre pôvodných obyvateľov zátopových obcí na Kysuciach a na Liptove.

¹⁴ Exaktne formulované štatistické zistenia sú uvedené a ilustrované v tabuľkách u štúdií citovaných v bode 5.

tradií. Ako samostatnú kategóriu sme tu zaradili vyjadrenie väzby na miesto. Hoci sa priamo nespája s tendenciou definovať rodisko cez zvyky a tradície, vzhľadom na dôraz, aký pri popise kládli presídlenci na komunitný spôsob života, možno tieto ich vyjadrenia analyzovať v rámci dimenzie tradicionalizmu (detailnejšie v Tab. 1).

Tab. 1 : Mentálna reprezentácia rodiska v retrospektíve: kvalitatívna analýza dát

kategória	podkategória	príklady
I. tendencia: cez MIESTO SAMÉ OSEBE Dedina bola...		
GEOGRAFICKO-URBANISTICKÁ	GEOGRAFICKÝ OPIS	dobrá poloha, rovina, dolina,
	URBANISTICKÉ RIEŠENIE	centrum, križovatka
	ARCHITEKTONICKÉ RIEŠENIE	drevené, zrubové, kúrie
EKONOMICKÝ A SOCIÁLNY STATUS	EKONOMICKÝ STATUS	bohatá, chudobná, prosperujúca
	SLUŽBY A SPRÁVA	obchody, úrady, správa
	ORIENTÁCIA KOMUNITY	pracovná, záujmová, náboženská
ESTETICKÁ	AFEKTÍVNO-ESTETICKÁ	prírodné krásy
	ESTETICKO-FUNKČNÁ	zdravá, čistá, prírodné bohatstvo
SKUPINOVÁ ATMOSFÉRA	SOCIÁLNA ATM. KOMUNITY	JEDINEČNOSŤ: jedinečná
		KOHÉZIA: súdržná, zjednotená
		STABILITA: pokojná, tichá
		DÔVERA: milá, prítulná
	KOMUN.-INTERAKČNÝ ŠTÝL	OTVORENOSŤ: úprimná, priateľská
		PROSOCIÁLNOSŤ: pohostinná
	DÔVERA-INTIMITA: rodinná	
II. tendencia: cez INTERPERSONÁLNE VZŤAHY Ľudia boli k sebe...		
INTENZITA VZŤAHOV	PRIATEĽSKÉ	vynikajúce, dobré, priateľské
	RODINNÉ	svoji, ako jedna rodina
KVALITA VZŤAHOV	PROSOCIÁLNOSŤ	vzájomná, ochotná pomoc
	POROZUMENIE	záujem o druhých, rozumeli si
	POKOJ	žili pokojne, bez závisti
	DÔVERA	úprimnosť, otvorené dvere
	INTIMITA	dobre sa poznali, milovali sa
	VESELOSŤ	veselý život, veselo s ľuďmi
III. tendencia cez CHARAKTERISTIKY ĽUDÍ Ľudia boli...		

KONKRÉTNE OSOBY	OSOBNĚ DÔLEŽITÉ OSOBY	mená a popisy konkrétnych ľudí
	SPOLOČENSKO-KULTÚRNE VÝZNAMNÉ OSOBNOSTI	Bernolák, Habovštiak, Kavuliak, Šimalčík
VŠEOBECNÉ CHARAKTERISTIKY ĽUDÍ	MORÁLNE A MRAVNÉ ZÁSADY	charakterní, hlboká viera v Boha
	PRACOVITOSŤ	pracovití, vzdelaní,
	VESELOSŤ	veselí, spievali, figliari
	DOBROTA	dobrí, milí, prívetiví
	OTVORENOSŤ	úprimní, srdeční, pohostinní
	PRIATEĽSKOSŤ	priateľskí, družní
	SKROMNOSŤ	skromní, chudobní, nenároční
IV. tendencia cez ZVYKY A TRADÍCIE V dedine sme žili...		
ZVYKY A TRADÍCIE		popis dedinských zvykov
OSOBNÉ SPOMIENKY	DETSTVO A HRY	opis detských hier
	RODINA	popis života rodiny
	PRÁCA	popis pracovných povinností
VÄZBA NA MIESTO		túžim sa tam stále vracat'

n=187 respondentov, vyst'ahovalcov zo zatopených obcí

Okrem kvalitatívnej analýzy dát nás zaujímala aj symbolická reprezentácia rodiska, ktorú sme zistili vypracovaním spoločnej mentálnej mapy Lynchovho typu (pozri obr. 1). Môžeme konštatovať, že v mentálnej reprezentácii rodiska (ktoré obyvatelia od zaplavenia nikdy viac nevideli) sa najvýraznejšie zachovali *dominanty kultúrno-spoločenské* (dom národného dejateľa s jeho sochou, kostol a škola). Takéto miesta majú veľký podiel pri vytváraní skupinovej identity a niekedy môžu slúžiť ako základný referenčný rámec, ktorý dokáže komunitu spojiť aj po dlhšom časovom odstupe. Informácie o väzbe na miesto sme získali aj z individuálnych náčrtkových máp rodiska. Hoci mali charakter doplnkového materiálu, v kombinácii s inými metódami poukazovali u dotazovaných na tendenciu k nomadizmu alebo sedentarizmu pri vytváraní a udržiavaní vlastného domova, ako aj na typ väzby na miesto domova (napr. dôraz na identitu s miestom, resp. závislosť na danom mieste).

Dimenzie väzby na miesto rodiska

Súčasťou našich výskumných cieľov bolo určenie typu väzby na miesto pôvodného rodiska. Zistili sme, že väzba na miesto rodiska sa u presídlencov najvýraznejšie prejavuje ako **zakorenenosť** v mieste rodiska, s tendenciou vnímať túto črtu ako subkomponent vlastnej identity. To znamená, že

pôvodný domov mal (a v symbolickej rovine i naďalej má) veľký význam pri formovaní ich vnútornej identity a integrity. Ďalšou dimenziou väzby na miesto u presídlencov bola **závislosť na mieste**. Táto dimenzia síce vyjadruje funkčný aspekt miesta (t. j. rozsah, do akého by miesto mohlo uspokojovať, resp. uspokojuje určité potreby), ale hoci išlo o známu rekreačnú oblasť, presídlenci spájali jej využívanie skôr s akcentom symbolicko-emocionálnym než funkčným. Tretia dôležitá dimenzia väzby – **tradicionalizmus** – naznačovala úroveň, do akej je u presídlencov zachovaná kontinuita reprezentácie pôvodného domova, a to jednak v kontexte komunitnom, jednak v kontexte osobného prežívania.

Zaujímavým poznatkom je, že u presídlencov s indiferentným postojom k udalosti relokácie sme zistili negatívnejšie hodnotenie pôvodného rodiska v dimenzii jeho dôležitosti, vzťahu k nemu a jeho afektívnych kvalít. Tieto výsledky navodzujú otázku o možnosti a smere vplyvu týchto atribútov na vytváranie väzby na miesto. Potvrzuje to u skupiny s indiferentným postojom aj výraznejšie hodnotenie rodiska ako bezmocného, čo môžeme chápať ako základný postoj bezmocnosti pri zvládaní celej udalosti relokácie.

O potenciálnom presune väzby z rodiska na objekt priehrady svedčí u skupiny s indiferentným postojom pozitívnejšie hodnotenie objektu priehrady. Otázkou je, či môžeme na základe uvedených výsledkov uvažovať u "neutrállov" (ktorí v racionálnej rovine reprezentujú skôr tendenciu k "nadhľadu nad udalosťou") o plynulosti presunu väzby z rodiska na priehradu a do akej miery bol tento presun podmienený ich skrytou bezmocnosťou.

Intenzita väzby na miesto rodiska

Väzba na miesto sa prejavuje určitou intenzitou, ktorú môžu ovplyvňovať rôzne prediktory. Signifikantné rozdiely vo výsledkoch nám potvrdili, že väzba na miesto pôvodného rodiska je intenzívnejšia u tých presídlencov, ktorí sa vo svojej súčasnej (aktuálnej) komunite necítia "byť doma" (t. z. majú slabý pocit komunity) a odišli by z nej celkom radi (t. z. slabá väzba na aktuálnu komunitu). Väzba na miesto rodiska je intenzívnejšia u tých presídlencov, ktorí častejšie navštevujú oblasť priehrady a stavbu priehrady hodnotia negatívnejšie. Návštevy lokality kde bol ich pôvodný domov, sú u presídlencov viac motivované udržiavaním kontinuity s minulosťou než s využívaním rekreačných možností tejto lokality (hoci ide o atraktívnu oblasť). Na tomto komunitnom moduse návštevnosti sa najvyšším percentom podieľa dimenzia väzby na miesto vyjadrujúca zakorenenosť v kombinácii s vyjadrením identity, čo predstavuje tendencie jedinca využívať miesto kvôli sebavyjadreniu a vyjadreniu sa vo vzťahu k ostatným.

Významné rozdiely v intenzite väzby na miesto rodiska sme zistili medzi presídlencami, ktorí zostali bývať v regióne (tzv. "domorodci") a

presídlencami, ktorí sa vysťahovali mimo regiónu priehrady. U tzv. "domorodcov" je väzba na miesto pôvodného rodiska oveľa silnejšia. Detailnejšia analýza rozdielov poukazuje na fakt, že "domorodci" kladú v porovnaní s "presídlencami" (ktorí sa odsťahovali do vzdialenejších oblastí) pri návštevách lokality bývalého rodiska väčší dôraz na komunitný modus, t. z. na stretnutia s priateľmi, známymi a rodákmi. "Presídlenci" – vysťahovaní mimo regiónu priehrady – zas v porovnaní s "domorodcami" viac zdôrazňujú ako hlavný dôvod návštevnosti rodinný modus.

Intenzívnejšiu väzbu na miesto (tak pôvodného rodiska ako aj priehrady) majú tí presídlenci, ktorí sa sťahovali v rokoch 1951-1953, kedy vrcholili práce na stavbe a nátlak na opustenie rodiska bol najsilnejší a ktorí prežívali udalosť núteného vysťahovania ako neradostnú. Relatívne najnižšiu intenzitu väzby na miesto (pokiaľ neberieme do úvahy presídlencov, ktorí mali v čase odchodu najviac 5 rokov) majú tí respondenti, ktorí boli v čase relokácie vo veku 13-18 rokov. Toto obdobie býva definované ako obdobie vytvárania identity v psychosociálnom vývine osobnosti. Je možné, že udalosti spojené s relokáciou spôsobili práve u týchto respondentov narušenie pocitu kontinuity identity, čo mohlo sekundárne podmieniť narušenie formovania identity a vzniku väzby na miesto.

Reprezentácia domova u presídlencov

Presídlenci so slabou väzbou na aktuálnu komunitu vnímajú domov vzhľadom k intenzite pôsobenia ako viac vzdialený a slabý a hodnotia ho ako menej krásny. V kontradikcii s touto skôr negatívnou tendenciou však vnímajú domov ako viac pokojný v porovnaní so skupinou, ktorá má intenzívnejšiu väzbu na komunitu. Presídlenci, ktorí majú intenzívnejšiu *pocit aktuálnej komunity* a silnejšiu väzbu na ňu vnímajú domov ako výrazne neznámy a vzrušený. V protiklade k tomu respondenti s najslabším pocitom komunity a minimálnou väzbou na ňu vnímajú domov v porovnaní s ostatnými ako oveľa viac pokojný.

Hodnotenie súčasného bydliska u presídlencov

Významné rozdiely medzi skupinami s rôznou intenzitou pocitu komunity sa ukázali i pri hodnotení pojmu Moje bydlisko. Presídlenci ktorí uviedli, že sa v aktuálnej komunite cítia "byť doma", vnímajú svoje bydlisko pozitívnejšie v porovnaní s tými, ktorí sa v komunite necítia doma. Signifikantné rozdiely sme zistili pri *hodnotiacom pohľade* na bydlisko (viac dobré, cenné, krásne a dôležité), v *intenzite vzťahu* k nemu (viac blízke, silné a živé) a v zdôraznení *afektivity miesta* (veselé a šťastné). Vzhľadom na tento pozitívny akcent hodnotenia vyznievajú na prvý pohľad protikladne významné rozdiely v smere výrazne negatívnej tendencie pri percepcii vlastného bydliska ako trpiaceho a dočasného. Dá sa predpokladať, že

uvedené atribúty môžu asociovať s obavami z narušenia kontinuity a potenciálnej straty. Signifikantné rozdiely v hodnotení bydliska sa ukázali i v závislosti od intenzity väzby na aktuálnu komunitu. Presídlenci so silnejšou väzbou na aktuálnu komunitu vnímajú svoje bydlisko ako viac dobré, krásne a šťastné.

Presídlenci so silným pocitom komunity vyjadrujú vyššiu spokojnosť tak s predmetovo-priestorovou usporiadanosťou aktuálneho bydliska, ako aj so stabilitou rezidenčného spoločenstva, sociálnou infraštruktúrou i ekosystémom obytného prostredia, a to bez ohľadu na typ bývania, geografickú lokalitu a iné "objektívizovateľné" atribúty aktuálnej komunity. Presídlenci so slabou väzbou na aktuálnu komunitu mali významne nižšie skóre v hodnotení spokojnosti s predmetovo-priestorovou usporiadanosťou bydliska, v hodnotení stability rezidenčného spoločenstva a v hodnotení ekosystému obytného prostredia. Nezistili sme však významné rozdiely v dimenzii spokojnosti so sociálnou infraštruktúrou komunity, hoci práve to je oblasť, ktorej sa v rámci urbanizmu, managementu a plánovania životného prostredia zvykne venovať výrazná pozornosť. Zaujímavým výsledkom je signifikantný rozdiel medzi skupinou s intenzívnejšou väzbou na komunitu a skupinou "indiferentných", ktorí sú v porovnaní s presídlencami viac zakotvenými v novej komunite oveľa menej spokojní so susedskými vzťahmi.

Záver

Výsledky nášho výskumu naznačili, že reprezentácia a hodnotenie domova u presídlencov sú podobné s vnímaním ich pôvodného rodiska. Hodnotenia oboch sú takmer identické v dimenzii *vzťahu k danému miestu* a v dimenzii *atmosféry tohto miesta*. Na rozdiel od pôvodného rodiska však presídlenci vnímali domov pozitívnejšie z hľadiska udržiavania *kontinuity s minulosťou, trvácnosti domova a bezpečia*, ktoré poskytuje. Multidimenzionálnu podstatu konceptu domova naznačujú odpovede, ktoré zdôrazňujú tak priestorové, ako aj sociokultúrne, behaviorálne a kognitívno-afektívne atribúty domova. Zistené výsledky poukazujú na fakt, že u presídlencov existuje významný vzťah medzi konceptom domova, väzbou na miesto rodiska, dôrazom na komunitný spôsob života, udržiavaním tradícií a snahou o integritu rodiny.

Ako sme si hľadali nový domov...

Margita Jágerová

V rokoch 1940-1953 sa budovala vodná nádrž Oravská priehrada. Jej dokončenie bolo podmienené úplnou likvidáciou 5 dedín (Ústie nad Oravou, Slanica, Osada, Hámre, Ľavkovo), dolného chotára Bobrova, obývanej časti Námestova a neobývaných oblastí katastra obcí Tvrdošín a Trstená. Keďže išlo o prvú stavbu svojho druhu na Slovensku, chýbali potrebné skúsenosti nielen pri jej budovaní, ale aj pri premiestnení zhruba 900 rodín z územia, ktoré mali zaliat' vody priehrady.¹⁵

Hlavným cieľom príspevku je objasniť základné fakty, ktoré determinovali výber nového domova a zhodnotenie procesu vysťahovania. Predtým však treba upozorniť na časové obdobie, v ktorom sa relokácia konala. Ak si znovu pripomenieme roky výstavby – 1940-1953, vidíme, že to bolo v čase najvýznamnejších historických udalostí a zlomov nášho storočia, ktoré významne ovplyvnili životy obyvateľov celej republiky, veľmi komplikovali vzniknutú situáciu.

V júni roku 1940 začala svoju činnosť Presídľovacia komisia, so sídlom v Ústí nad Oravou. Jej úlohou bolo vypracovávať odhady majetkov a ich postupné vyvlastňovanie. Vyvlastnené stavby a domy rozoberali a predávali na dražbách záujemcom o stavebný materiál.¹⁶

Ako prvé malo byť zlikvidované Ústie, ležalo na mieste, kde mal stáť priehradný múr. Aj keď sa s prácami vtedy ešte nezačalo, bolo potrebné vysťahovať už pri zakladaní priehrady časť obce. Pri výkope základov sa mala zastaviť polovica riečiska a akékoľvek zvýšenie hladiny by mohlo ohroziť obyvateľov. Od začiatku bola snaha vysťahovať celú dedinu pokope, lenže na Slovensku nebol na to vhodný majetok. Aj keď prebehla pozemková reforma, "po zabraní veľkého územia Maďarmi ostali len zbytky, najviac 1000 jutrové, ale Úst'ania potrebujú 3000 jutrov."¹⁷

Na jeseň roku 1940 bola zvolená delegácia obyvateľov na čele s vtedajším farárom K. Uhlárikom, ktorá chcela na Slovensku nájsť majetok na presťahovanie celej dediny a zašla aj za vtedajším ministrom hospodárstva,

¹⁵ Presný počet rodín nie je možné podať, nakoľko počas 13 rokov výstavby neustále kolísala.

¹⁶ Ťažiskovým zdrojom informácií pri zostavovaní práce bol Inventár Presídľovacej skupiny Ústie nad Oravou (ďalej len IPS) uložený v ŠOA D. Kubín.

¹⁷ Uhlárik, K.: Sbohom rodná dedina. Katolícke noviny 56, 11.5.1941, č. 19, s. 6.

kde predniesli svoje požiadavky. Štát ale nedisponoval žiadnym vhodným majetkom, preto bolo navrhované sťahovanie v skupinkách. Jedinou možnosťou bolo presťahovať aspoň jadro obce do chotára obce Alekšince (okr. Nitra), ale nakoniec sa ukázalo, že ani táto obec nemohla toľkým prisťahovalcom ponúknuť potrebné množstvo pôdy. Preto sa dedina začala rozpadávať na väčšie a menšie skupinky a to na základe rodinných, susedských, či priateľských vzťahov. Aj prvý občan, ktorý sa z tohto územia vysťahoval 6. apríla 1941, bol práve z Ústia nad Oravou.¹⁸ Jeho odchodom začal rozpad celej obce, ďalší mali odchádzať na jeseň toho istého roku.

A ako si vlastne hľadali nový domov? Už v roku 1940 Štátny pozemkový úrad vypracoval zoznamy voľnej pôdy a veľkostatkov nad 60 hektárov v šiestich vtedajších župách, ktoré boli zhabané židovskému obyvateľstvu a vo všetkých prípadoch bolo z nich rezervované v každej lokalite minimálne 10 % pre akciu presídlenia.¹⁹ Okrem toho bola v ponuke aj pôda z revízie bývalej československej pozemkovej reformy.²⁰ V niektorých lokalitách bolo možné získať aj štátny majetok výkupom, prípadne zámenou, taktiež aj majetok cirkvi. Napríklad len v Nitrianskej župe bolo k dispozícii viac ako 50 lokalít, ďalej boli voľné miesta v okolí Trnavy, Žiliny a na východnom Slovensku. Paradoxom je, že v ponuke bola vtedy aj Mojšová Lúčka, ktorá už dnes neexistuje kvôli nedávno dobudovanej priehrade.

Vždy po výbere určitej lokality sa zozbierala skupina záujemcov a na mieste samotnom si išli majetky poobzerať a rokovať so zástupcami miestnych úradov. Od jesene 1940 neustále cestovali po Slovensku a hľadali niečo vhodné. Po celý čas aj prichádzali určité ponuky majetkov od súkromných majiteľov.²¹ Výkup a poskytovanie náhradných gazdovstiev štátom sa nieslo v duchu dom za dom, pôda za pôdu. V kompetencii štátu bolo zahrnuté nielen vyhľadávanie vhodných miest, ale aj premiestnenie rodín železnicou na útraty štátu a zabezpečenie prídely stavebného materiálu na

¹⁸ Hlinkova slovenská ľudová strana pripravila pri tejto príležitosti slávnostnú rozlúčku, na ktorú boli prizvaní zástupcovia župy, okresu a sekcie Ministerstva verejných prác. Slávnosť bola zakončená štátnou hymnou. Jozef Zubek, odišiel do Michala, vtedy okres Trenčianske Teplice.

¹⁹ Dokument č. 59/1940, 220-279, K 8, uložené v IPS.

²⁰ Vládne nariadenie č. 73/39, ďalej 137/39 hovorilo o konfiškácii pôdy politických zbohatlíkov, židovských majetkov. Nariadenie č. 146/39 zas o majetku cudzích štátnych občanov (Česi, Maďari), ďalšie nariadenie č. 46/40 sa týkalo celkovej pozemkovej reformy.

²¹ Medzi dokumentmi IPS bol napríklad aj list od roľníka Gašpara Kantora z Lazov pod Makytou, ktorý prosí o výmenu svojho majetku za nejaký iný na južnom Slovensku odmietnutý Oravcami. On má majetok – 95 meríc rolí, pastvín a lesov, spolu s domom a hospodárskymi budovami ho “vd’ačne” poskytne Oravcom namiesto majetku na “dolniakoch”. List zo dňa 18.11.1942, uložený pod číslom 61/1942, K 24 v IPS.

nový dom, ktorý si však museli zakúpiť, čiže nebol poskytovaný zadarmo.

Oravci si teda mohli vybrať z ponúknutých pozemkov a budov, v prípade Trnavy urobil štát výnimku – pre presídlencov tu postavil 26 nových domov s hospodárskymi budovami. Projekt bol však finančne náročný (jeden dom stál asi 240 tisíc Ks), preto sa upustilo od takéhoto spôsobu presídľovania. Podľa vyjadrení informátorov táto skupina dopadla najlepšie, *“to bolo dobré, keď niekto za starú drevenicu dostal pekní noví dom”*.

Pri výbere jednotlivých lokalít uprednostňovali čisto slovenské, katolícke prostredie s dostatkom úrodnej pôdy, nakoľko mali v pláne aj naďalej sa venovať poľnohospodárstvu.²² Aj na východnom Slovensku bolo zaiste dosť voľnej pôdy, lenže túto časť krajiny odmietali úplne, nevyhovovala im totiž povaha východniarov, ich temperament a taktiež skutočnosť, že tu boli po roku 1945 k dispozícii len konfiškáty po Nemcoch. Najmä juhozápadné Slovensko bolo pre nich veľkým lákadlom (predovšetkým okolie Trnavy, Nitra, Topoľčian...), táto oblasť ako jediná spĺňala všetko to, čo Oravci žiadali. “Dolniaky” boli všeobecne pokladané “horniakmi” za bohaté úrodné oblasti, kde sa dobre a predovšetkým ľahšie žilo, a to, zdá sa, bolo rozhodujúcim činiteľom pri výbere nového domova. Samozrejme, každý chcel niečo lepšie, ako mal na Orave.

*“Niektorí ľudia veľmi ňaplakali za tou Oravou. Keď si predstavili žirne polia, úrodné, blízko mestá s priemyslom. Nitra, Trnava, slovenské katolícke mestá, boli v povedomí národa čosi také lepšie, simpatické. To je takí psychologickí moment, že fšaďe je dobre tam, d'è teras momentálne ňie zme. Hoci keď tam už mnohí boli, tag vraveli, že jaj bože, prečo zme odišli! Tí ľudia síce museli odísť, aľe preca, ten bieli chliep lákal, každí vravel, že sa tam bud'eme mať lepšie.”*²³

*“Šeci si misleli, že tu na dolňiakoch nám asi budú padať pečené holubi.”*²⁴

Ako už bolo v úvode spomenuté, s akciou podobného druhu neboli žiadne skúsenosti a azda preto sa vyznačovala mnohými vážnymi problémami, ktoré navyše komplikovala aj stále sa meniaci spoločensko-politická situácia. Archívne doklady hovoria, že skoro vo všetkých prípadoch sa Oravci ponosujú nielen na zaujatosť miestnych občanov vo vyhliadnutých lokalitách, ale aj úradov. Preto sa malo zamedziť zbytočnému chodeniu Oravcov za majetkami, ktoré aj tak neviedlo k úspechu a narobilo len zbytočne zlú krv.²⁵ Hoci bola snaha, aby s prísťahovaním súhlasili

²² Terénny výskum v lokalite Alekšince, kam bolo presunutých 38 rodín, potvrdil silnú väzbu na agrárny spôsob života.

²³ Informátor Ľ. K., nar. 1921, Nitra.

²⁴ Informátorka M., Alekšince.

²⁵ Dokument č. 61, 1942, K 23 v IPS.

predovšetkým domáci obyvatelia, lebo noví osadníci z pochopiteľných dôvodov nemali záujem prísť do prostredia, v ktorom by si ešte pred samotným príchodom narobili nepriateľov. Nie vždy sa podarilo takýto stav dosiahnuť. V jednotlivých obciach bola komplikovaná situácia s miestnymi deputátnikmi. Hoci štát získal pôdu konfiškáciou židovských majetkov, v príslušných domoch a hospodárskych objektoch boli umiestnení bývalí pracovníci so svojimi rodinami, ktorí nemali kam odísť. Na druhej strane, ak aj mali deputátnici bytové priestory, zabratím pôdy Oravcami by stratili svoj hlavný zdroj obživy.

Stávali sa aj prípady, kedy rodiny boli prichystané, zbalené, menej potrebné veci popredali a pripravili likvidáciu svojich hospodárstiev, k ich presťahovaniu v sľubovanom termíne nedošlo. V provizórnych podmienkach museli prečkať zimu a čakať na ďalšie ponuky, čím im vznikli veľké výdavky. Kvôli niekoľkým spomínaným negatívnym skúsenostiam neustále rástla nedôvera v presídľovaciu akciu.

Po obzretí majetkov sa často stávalo, že Oravci neboli spokojní so stavom chotára, prípadne ponúknutými budovami, stavom pôdy, ako tomu bolo v prípade Výčap-Opatoviec, kam sa malo nastáť 68 rodín, dokonca bolo v pláne vystavať vo Výčapoch-Opatovciach jednu celú dedinu pre Oravcov na južnom konci dediny.²⁶ Podľa úradných záznamov mali v tejto veci "premrštené" požiadavky.²⁷ Žiadali presťahovanie celého živého aj neživého inventáru, palivové drevo a dosky potrebné na stavbu domov a vykurovanie, prevedenie výplaty v hotovosti, voľné disponovanie s majetkom a poskytnutie peňazí na hospodárske preorientovanie. Odôvodňujú to tým, že v novom domove musia mať aj také hospodárske náčinie a náradie, ktoré na Orave nemali. Taktiež aj ťažný dobytok musia vymeniť, pretože plemeno dobytky, ktoré si donesú z domu, sa nehodí do intenzívnych hospodárstiev. Každý si musí okrem toho kúpiť sejačky, pluhy, brány, kultivátory..., na celkové preorientovanie žiadali na každú rodinu 18 000 Ks. Formou pôžičiek požadovali zaobstaranie siatí, hnojiva, ovocných stromkov, lebo sú z ovosného a krmovinárskeho kraja a na južnom Slovensku by nemali čím obsiať role. Žiadajú oslobodiť domy na viac rokov od dane a právo na podomový obchod, ktorý povolila ešte Mária Terézia. Dokument obsahuje ešte nasledovné: na štátne trovy zrealizovať prístavbu kostola, ktorý je malý, vystavať školu, zaviest' elektrinu, nakoľko v Ústí sa mala zavádzať už v roku 1940, na tento účel aj obec vyzbierala 25 000 Ks, ale kvôli priehrade stavba nebola povolená. Nemajú záujem o pridelený les v Mecheniciach, lebo je v takom zlom stave, že by pre nich znamenal len ťarchu. Poslednou požiadavkou je drenážovanie pozemkov, vyčistenie odpadového kanála a

²⁶ Pozri aj článok Nová obec pre Oravcov, *Budovateľ*, 1942, 6. 3., č. 10, uložené v ŠOA Ivanka pri Nitre pod číslom NŽ III, ŠB 1943 / II – 4/53/.

²⁷ Pozri bližšie dokument s evid. číslom 61/1942, 249-1799, K 24 uložený v IPS.

úprava cesty vedúcej k pozemkom, ktoré sú situované ďaleko od domov. Napriek splneniu niektorých požiadaviek Oravci odmietli túto lokalitu.²⁸ Neskôr sa v dokumentoch v súvislosti s touto dedinou uvádza, že zatiaľ sa presídlenie neuskutočnilo a zo skupiny vystúpili mnohí záujemci. Ostatní žiadajú, aby všetci deputátnici, ktorí obývajú nimi vybrané domy, boli vystáňovaní a uspokojení, lebo to je predpokladom ďalšieho dobrého spolunažívania. Presídlenie sa z tohto dôvodu prekladá. Prekážkou bola aj vysoká cena za 1 k. j.

Zaujímavé je sledovať, čo všetko si Oravci so sebou brali, a preto na tomto mieste podávame zoznam prevezených vecí siedmich rodín sťahujúcich sa do Veľkého Krtíša. Spolu bolo prepravených 8 koní, 10 volov, 18 kráv, 10 veľkých a 7 malých ošípaných, množstvo zemiakov, krmná repa, zbožie, krm pre dobytok, 15 úl'ov včiel, palivové aj doskové drevo, hospodárske náradie, nábytok a izbové vybavenie.

Vystáňovanie bolo načas utlmené v posledných vojnových rokoch, kedy cez Oravskú kotlinu prechádzal front a mnohé domy boli spálené a zničené. Keďže bol prísny zákaz stavať akékoľvek stavby, obyvatelia nemali kde prečkať koniec zimy a prespávali len po známych, v pivniciach svojich zhorených domov, prípadne v niektorých vydražených a napoly rozobratých domoch, majitelia ktorých už boli odsťahovaní.²⁹ Mnohí si však napriek zákazu postavili provizórne domy.

Po oslobodení vystáňovalecké tempo značne pokleslo. Na priehrade sa práce rozbiehali veľmi pomaly, predpokladalo sa, že jej dokončenie sa bude ťahať ešte veľmi dlho, preto sa obyvatelia akosi nikam neponáhľali, ba mnohí dúfali, že sa v stavbe ani nebude pokračovať. Po vystáňovaných rodinách tu ostalo veľa voľnej pôdy, ktorú štát dával za mierny poplatok do užívania, čo v dostatočnej miere využívali ešte nevystáňovaní obyvatelia.

Po roku 1945 o pridelení pôdy rozhodovali miestne roľnícke komisie a často sa stávalo, že boli zásadne proti prideleniu pôdy cudzím uchádzačom, nakoľko ju chceli ponechať pre svojich záujemcov. Voľné majetky sa vyskytli po odsune Nemcov (okr. Levoča, Spišská Nová Ves, Gelnica, Kremnica) a Maďarov (Žitný Ostrov), ale Oravci neustále zdôrazňovali, že sa presídlia len do čisto slovenských oblastí, predovšetkým do okresov Trnava, Hlohovec, Nitra a Topoľčany.

Po vojne sa začali hlásiť o svoje majetky bývalí židovskí majitelia, ktorí prežili holokaust. Situácia bola viac než vážna, lenže migrantov usadených na

²⁸ Bolo prisľúbené splniť aj požiadavku príspevku na hospodárske preorientovanie, pri výskume však informátori potvrdili, že žiaden takýto príspevok nedostali.

²⁹ Podrobná správa o presídlení občanov... zo dňa 22. januára 1946, uložená pod číslom 65/1946, K 36 v IPS uvádza údaje, na základe ktorých prišlo o dom v Ústí 40 rodín, v Osade 100 rodín a v Námestove 100 rodín.

nových miestach už nebolo možné v žiadnom prípade znova presťahovávať. V roku 1946 je preto pozastavené pridelenie ponúkanej skonfiškovanej židovskej pôdy, kým sa veci legislatívne nevyriešia. Židov, ktorí sa vrátili na svoje majetky už medzitým obsadené, štát finančne odškodňoval, na čom sa určitou mierou podieľali aj Oravci, ktorí dodatočne doplácali určitú časť za získaný majetok.

Keďže bola obnovená republika, možností na presťahovanie bolo viac, predovšetkým v českom pohraničí. Do úvahy prichádzali najmä okresy Český Krumlov a Jablonec nad Nisou. Keďže tu bol silne vybudovaný priemysel, existovala reálna možnosť zamestnať sa aj mimo poľnohospodárstva. Nakoniec do českého pohraničia prišlo asi 34 rodín zo Slanice a z Osady.³⁰

Hoci nakoniec na Žitný ostrov odišlo niekoľko rodín, neskôr sa vyskytli komplikácie. Usadlosti a nehnuteľnosti určené na túto akciu boli obsadené cudzími osobami odmietajúcimi ich opustiť. Ešte aj niekoľko rokov po usadení majetky neboli prepísané na nových vlastníkov a v rámci reštitučného zákona vydaného v povojnovom období sa na ne hlásili pôvodní majitelia. V správe z roku 1947 sa píše nasledovné: "...v poslednej dobe väčšina presídlencov žiada, aby boli premiestnení inam, lebo hoci sú už dva roky presídlení, nebol s nimi urobený žiaden poriadok, t. j. neboli im odovzdané prídely do vlastníctva. Sú znepokojení bývalými majiteľmi, ktorí sa záhadným spôsobom čas od času objavujú."³¹

Oravci kategoricky odmietali vlastnícke dekréty a trvali na prevode vlastníckeho práva do pozemkovej knihy na základe kúpnopredajných alebo zámenných zmlúv bez akéhokoľvek náznaku, že ide o konfiškáty. Túto podmienku štát však nedokázal splniť. Napríklad Oravci v Sv. Michale ešte v roku 1952 nemali stále dané do vlastníctva pozemky a domy ako náhradu za zaplavené územia a v pomeroch, v akých žili, si ani nepriali, aby nehnuteľnosti prešli do ich vlastníctva. V tomto roku tu ostali už len 4 rodiny, ostatní sú Maďari, ktorí im neustále nadávajú, že "žerú maďarský chlieb", hovoria o nich ako o votrelcoch a žiadajú od nich, aby rozprávali po maďarsky. V roku 1945 tu bolo usídlených 30 rodín, ale už takmer všetci odišli. Žiadajú vyplatenie majetkov z Oravy, aby si mohli zadovážiť náhradné

³⁰ Počet presťahovaných rodín je uvádzaný rôzne, niekde je to 33, inde 35 rodín. Miesto ich nového pobytu na základe dokumentov určiť nemožno, s istotou sa dá presne dokladovať len to, že sa niektorí z nich vysťahovali do Křenova, hoci uvádzajú sa aj ponuky z iných lokalít – Záhoří, Přísloup, Ovesné, Plánské, Chvalšiny. Pozri dokumenty: Presídlenie Oravcov do českého pohraničia, uložené pod číslom 65/1946, K 37; Presídlenie obyvateľov Slanice do českého pohraničia; Presídlenie Oravcov zo Slanice do Křenova – 64/1945, K 32; Presídlenie 34 rodín do českého pohraničia – č. 65/1946, K 36, všetko v IPS.

³¹ Pozri dokumenty – Kolónia Hviezdoslavov, Kolónia Fakov, uložené pod číslom 64/1945, K 33; ďalej Úradný záznam o sťahovaní sa Oravcov do Hviezdoslavova a Fakova, pod číslom 1946, 41-999, K 36 v IPS.

nehnutelnosti.³² Na základe zlých skúseností sa ešte nepresídlení Oravci odmietali vysťahovať na konfiškáty a vôbec na bývalé okupované územia v pohraničných oblastiach, najmä na majetky po Nemcoch a Maďaroch. Do roku 1957 zo Žitného ostrova odišli takmer všetky rodiny a usadili sa väčšinou na miestach, kde už boli ich rodiny a známi.

Nedôvera v akciu presídľovania rástla zo dňa na deň, preto si začali individuálne hľadať a zakupovať gazdovstvá za peniaze, ktoré dostali vyplatené ako náhradu za svoje pôvodné majetky. Oravci naďalej cestovali po celom Slovensku, všade zisťovali možnosti kúpy. “Ale akokoľvek kalkulovali, všade pýtali moc peňazí. Domov prichádzali sklamaní po skupinkách i jednotlivo. Zatiaľ robota doma stála...”³³

Neskôr sa čoraz častejšie po zlých skúsenostiach dožadovali, aby sa relokácia uskutočňovala na majetky zakupované z voľnej ruky. Po roku 1948 sa úplne zmenili pomery vo vtedajšej spoločnosti, a tým aj starostlivosť o poškodených občanov, ktorí mali ísť “pod zátopu”. Hoci na jeseň roku 1948 v okresoch Komárno, Dunajská Streda, Vráble, Želiezovce a Šamorín bolo vyčlenených 6164 kat. jút. pôdy z revíznych majetkov určených na vnútornú kolonizáciu, členovia Presídľovacej komisie si boli vedomí, že tieto revízne majetky nebudú Oravcami znovu akceptované a nebude uskutočnené celkom dobrovoľné presídlenie. Preto už koncom roku 1948 bola vypracovaná “norma núteného presídlenia” a premiestnenie niektorých rodín do priemyslu, ale štát nemal v rukách žiadne zákonné podklady na nútenú relokáciu. Na porade povereníctva priemyslu, techniky a pôdohospodárstva dňa 28. júna 1949 prítomní zástupcovia navrhli použiť donucovaciu normu, aby Oravci prijali konfiškáty pod Tatrami v bývalých nemeckých dedinách, kde sú pre nich pripravené pozemky, obytné jednotky, lebo otázka premiestnenia sa v tomto čase dá najlepšie riešiť len presťahovaním na základe normy o nútenom presťahovaní, podobne ako v prípade “vojenských újazdov”.³⁴ Okolnosti, či sa takéto opatrenia uvádzali naozaj do praxe, a ako sa uvádzali, nie sú však známe.

Obyvateľom, ktorí sa odmietali vysťahovať, štát poslal odškodné do súdneho depozitu, potom rodiny deložovali, nakoľko im domy už nepatrili. Povereníctvo priemyslu bolo ochotné absorbovať určitý počet rodín, ale ako sa vyjadrili, pre nich sú výhodné len mladšie rodiny s pracovnými silami a obávajú sa, “že ten materiál, ktorý im bude dodaný, bude pre nich zbytočným

³² Úradný záznam s Oravcami žijúcimi v Sv. Michale, okr. Dunajská Streda, č. 72/1952, K 32 v IPS.

³³ Kohút, E. a kol.: Pamätnica obce Ústie nad Oravou zaliatej vodami Oravskej priehrady. Trstín 1998, s. 33.

³⁴ Bližšie pozri Zápisnicu z porady povereníctva priemyslu, techniky a pôdohospodárstva a pozemkovej reformy zo dňa 28. júna 1949, č. 68/1949, K 39 v IPS.

balastom”.³⁵

Bolo potrebné bezpodmienečne do jesene presídliť 45 rodín z najnižšie ležiaceho územia patriaceho do tzv. I. etapy presídlenia. (pod kótou 590 m. n. m.) Táto časť mohla byť zatopená v dôsledku zúženia koryta rieky Oravy v čase najmenších záplav. Povereníctvo techniky obyvateľov upozornilo, že majú k dispozícii poslednú ponuku voľného výberu, inak ich vysídlia na majetok, ktorý im bude určený, prípadne hospodárstva budú vyvlastnené, ale znova tieto ponuky nerešpektovali. V auguste 1949 mali byť z prídelu pôdy vylúčené tie rodiny, ktoré vlastnili menej ako 5 katastrálnych jutár a majú iné zamestnanie (živnostníci a robotníci), štát ich chcel premiestniť do priemyselných stredísk.³⁶

Začiatkom roku 1950 bola vytýčená nová línia, ktorej hlavnou úlohou bolo plánovite premiestňovať občanov do priemyslu a socialistického poľnohospodárskeho sektora. V rokoch 1950-1951 boli ustanovené zvláštne komisie, ktoré mali za úlohu posúdiť všetkých presídlencov z triedneho hľadiska, dokonca v dobe, keď sa vykonávalo toto posudzovanie, boli na istý čas pozastavené výplaty náhrad. Začala sa veľká presvedčacia kampaň o výhodách prechodu do socialistického poľnohospodárskeho sektora. Súčasťou mali byť aj presvedčovacie zájazdy na vzorové JRD organizované Presídľovacou komisiou. Hoci Oravci prisľúbili účasť na akcii, keď už boli pripravené vyzdobené autobusy, odmietli zúčastniť sa. Podľa správy³⁷ všetky pokusy presvedčať o výhodách spoločného hospodárenia a zamestnania v priemysle sa stretávali s totálnym neúspechom. Údajne najväčší dedinskí boháči marili všetko úsilie rozoštvávaním malých a stredných roľníkov. Obyvatelia neustále trvali na svojej podmienke – dom za dom, pôda za pôdu, preto bolo prikročené k vyvlastňovaniu nehnuteľností podľa zákona.

Na jeseň roku 1951 boli v ponuke zoznamy nových ubytovacích možností – viac ako 100 bytov s podmienkou hospodárenia v družstve, ale nikto sa nechcel za takejto situácie sťahovať, každý chcel hospodáriť na svojom a nie vstupovať do družstva. Preto si radšej naďalej sami vyhľadávali a skupovali majetky po celom Slovensku. Presídľovacia skupina sa snažila predísť násilnému vysťahovávaniu, ale nakoľko dobrovoľne sa jej nepodarilo z ohrozeného územia premiestniť nutný počet rodín, bude musieť dôjsť k takému kroku.³⁸

V rokoch 1951-1952 štát strhával až o jednu tretinu z ceny majetku za to, že sa obyvatelia nevysťahovali skôr. Údajne mnohým boli pozemky a domy vyvlastnené, ale nevyplatené. “Keď sa dožadovali svojich práv, boli pre

³⁵ Správa o presídlení, uložené pod č. 68/1949, K 39 v IPS.

³⁶ Správa o presídlení 68/1949, K 39 v IPS.

³⁷ Správa o presídlení obyvateľstva z územia vodného diela na Orave, č. 71/1951, K 42 v IPS.

³⁸ Riešenie problémov v súvislosti s presídlením..., 71/1951, K 42 v IPS.

červené panstvo buržujmi, kapitalistami, vykorisťovateľmi a kulakmi. Prerušila sa dodávka elektrického prúdu pre chátrajúce obce, narastal ideologický tlak na ľudí s demokratickým zmýšľaním vstúpiť do KSS.”³⁹ Zvyšní obyvatelia Osady a Hámrov chceli zostať hospodáriť na zbytkoch pôdy, ktoré mali ostať nezaplavené pod podmienkou, že im budú postavené náhradné domy s hospodárskymi budovami a pôda bude pridelená každému zvlášť. Nad záplavovou čiarou v Hámroch ostalo 100 ha pôdy a 48 ha lesa, v Osade 280 ha pôdy a 40 ha lesa.⁴⁰ Hoci Krajský národný výbor v Žiline mal k dispozícii 13 miliónov Kčs na presťahovanie v roku 1952 a mohol z tohto obnosu postaviť domy, neurobil tak, nakoľko občania nesplnili podmienku – zapojiť sa buď do priemyslu, alebo do socialistického hospodárenia, o čom presídlení nechceli ani počuť.

Presídľovacia komisia postavila obyvateľov Osady pred rozhodnutie, že ak podpíšu prihlášky do družstva, bude vystavaná nová dedina na kopci. “Vyriešili ju svojsky – nepodpísali. Bolo v tom viacej vzdoru proti metódam socializmu ako proti družstvu.”⁴¹ Po napustení priehrady ešte niektorí bývali na území, ktoré malo byť už dávno vystáňované, napríklad ešte v roku 1955 ostalo v Osade 6 ľudí, ostatní sa vystáňovali, lebo im zväľali domy.

V roku 1952 ešte 23 rodín bývalo v Ústí, odišli až na jar 1953, keď jarné vody začali zaplavovať hospodárske budovy a domy. “Tí, ktorí tam zostali do posledného dňa, museli sa ešte prizerať, ako bezcitne pred zrakmi ponižovaných veriacich vojaci v polovici apríla rozstrieľali dva kostoly v Ústí a Osade.”⁴²

Málokto vie, že podobný osud mal stihnúť aj kostol v Slanici. Slovenský pamiatkový ústav tu v apríli roku 1953 robil prieskum územia, aby zachytil niektoré dôležité stavby, pričom sa zaujímal aj o osud miestneho kostola. Ten sa mal zničiť, hoci bol predpoklad, že hladina vody bude dosahovať úroveň 603 metrov nad morom a kostol bol situovaný vo výške 609 metrov. Slovenský pamiatkový ústav vyhlásil, že nevidí dôvod na zbúranie kostola a považuje ho za pamiatkový objekt v plnom rozsahu. Aj občania Slanice sa obrátili v tejto veci na prezidenta, a tak bola táto pamiatka uchovaná pred demoláciou.⁴³ Bol sem situovaný aj pamätník Jána Bernoláka a malý ostrovček s kostolom je dodnes významným pamätníkom všetkých “obetí” presídľovania.

V roku 1953 postihla republiku menová reforma, takže sumy za

³⁹ Kohút, E. a kol. : c. d., s. 33.

⁴⁰ Správa o priebehu presídlenia z rokov 1941-1951, č. 71/1951, K 42; ďalej Správa o presídlení zo dňa 26.5.1952; Správa o presídlení Oravcov; uložené v spise č. 72/1952, K 42 v IPS.

⁴¹ Sahúl, J.: Osada, ktorá mohla zostať. Orava 3, 1969, č. 15, s. 2.

⁴² Kohút, E. a kol. : c. d., s. 33.

⁴³ Pozri Hlásenie o zatopení slanického kostola, spis. č. 73/1953, K 43 v IPS.

vyplatené majetky sa zo dňa na deň zmenšili v pomere 1:50. Komisia vypracovala zvlášťne zoznamy tých, ktorí boli menovou reformou postihnutí, spolu z Námestova, Bobrova, Ústia, Slanice a Hámrov to bolo 115 rodín, ale nie je známe, či boli preto zvlášť odškodnení.⁴⁴

Dôležité je tiež zmieniť sa o tých, ktorí ostali na Orave v tzv. Novom Ústí, ako ho Oravci volajú, hoci oficiálny názov obce je Ústie nad Priehradou. Od roku 1947 sa plánovalo s výstavbou kolónie pozostávajúcej z poľnohospodárskych gazdovstiev pre rodiny, ktorých majetky sa vyvlastňujú pre stavbu priehrady. Bolo postavených 40 rodinných domov. Pôvodne sa rátalo nielen s Úst'ami, ale aj s prílevom ostatných obyvateľov zo zátopového územia, ktorí by nechceli z Oravy odísť. Prihlasovanie sa konalo ešte pred rokom 1948 za iných spoločensko-politických pomerov, po zmene situácie prihlásení odmietali nast'ahovať sa do nových domov pod podmienkou, že by mali družstevne hospodáriť. Po roku 1953, keď bolo staré Ústie úplne vyst'ahované, sem napokon prišlo len 18 rodín. V roku 1953 založilo 14 miestnych roľníkov Jednotné roľnícke družstvo, spolu vlastnili 610 ha pôdy. Pôda bola odkúpená štátom a štát ju dal družstevníkom do bezplatného užívania. Z každej domácnosti pracovali na družstve dve osoby. Nátlaky na vstup sa vykonávali pod hrozbou odňatia domu.

V roku 1955 sa z obce vyst'ahovala väčšina obyvateľov, ostali tu len 3 rodiny a tie neboli schopné zvládnuť prácu v družstve, preto pôda bola odovzdaná do vlastníctva štátnych majetkov. Podľa miestnej kroniky odišli preto, lebo mali zakúpené rodinné domky na inom mieste Slovenska, samozrejme oficiálna kronika z politických dôvodov nemohla uviesť pravý dôvod. Dozvedeli sme sa ho z rozprávania informátorov a taktiež z Pamätnice obce Ústie, kde autor píše: "Keďže životné podmienky založením JRD boli neznesiteľné, radšej sa všetci majetko-právne vyrovnali so Sťahovacou sekciou a po niekoľkých rokoch odišli."⁴⁵ Pozemky zabrali trstenskí družstevníci, lesy zasa miestny lesný závod a majetková ujma dodnes nebola vyplatená!⁴⁶

Záver

Likvidácia spomínaných dedín spôsobila zlom v životoch všetkých jej občanov. Najmä v posledných fázach výstavby priehrady sa zostrovali praktiky na ľudí, ktorí odmietali vyst'ahovať sa. Jednoznačne sa potvrdilo, že najlepšie vysporiadaní boli obyvatelia, ktorí odišli medzi prvými a hľadali si domov ešte počas existencie slovenského štátu. Veľká časť z Oravcov sa

⁴⁴ Zoznam občanov postihnutých menovou reformou, uložené pod č. 73/1953, K 43 v IPS.

⁴⁵ Kohút, Ľ. a kol.: c. d., s. 122.

⁴⁶ Z roku 1956 existuje doklad o tom, že Oravcom v tejto lokalite boli pridelené ďalšie pozemky zo skonfiškovanej pôdy. Nakoľko si budovy vybudovali sami vlastným nákladom, dostali od štátu náhradu o 4 k. j. pôdy viac ako prepustili pre priehradu, spis č. 76/1956, K 45 v IPS.

usídlila práve na juhozápadnom Slovensku v okolí Nitry, Hlohovca a Trnavy. Jednou z príčin, prečo si vybrali práve toto územie, bol dostatok pôdy na to, aby sa tu mohli usadiť viaceré rodiny pohromade.

Z výskumu však vyplynulo, že veľká väčšina odchádzala na juhozápad za vidinou lepšieho a najmä ľahšieho života, i keď po čase mnohí zmenili svoj názor. Ako samotní presídlenci konštatovali, táto predstava sa v niečom splnila (týka sa to najmä lepšej poľnohospodárskej produkcie), ale všetko išlo na úkor ťažkej práce. Hoci mali možnosť veľa si dopestovať, mať všetkého dostatok, viacerí konštatovali, že sa tu museli veľmi veľa narobiť. Hoci na Orave bol ťažší, pre niektorých možno skromnejší život, na druhej strane bol omnoho pokojnejší a spoločenskejší. Združstevňovanie a vôbec nastupujúci spoločenský systém úplne narušil tradičný spôsob života, pochoval mnohé nádeje a plány.

“Mi zme sa ňemaľi na Orave zle, nám bolo dobre, mi zme boľi plat'eňici, choďili zme po jarmakoch, maľi zme fšecko, ľebo naši čo vid'el'i dáke novoti na jarmaku, to vždi kúpil'i. Tu na dolňakoch iba zme drhli ako koňe a čo s toho, fšetko aj tag potom pošlo do družstva, a tam sa muselo riadne robiť, či chcel alebo ňechcel. Aha, teras som chorá, klbi mám z roboti zodratie a nič s toho!”

Osudy slovenských žien v Maďarsku Pomer manželky a muža v zrkadle výpovedí

Ondrej Krupa

Začiatkom roku 1990 v 25 lokalitách obývaných Slováckmi rozprávalo viac ako päťdesiat slovenských žien a mužov o vážnych uzlových momentoch svojho života, ktoré priniesli najväčšie premeny v ich živote – od detských zážitkov cez proces dvojjazyčného bytia, výmeny obyvateľstva, kolektivizáciu až po súkromné udalosti. V rámci posledného tematického okruhu ženy až prekvapivo úprimne hovorili o problematike manželstva, resp. o harmonických, ale predovšetkým o dramatických zážitkoch týkajúcich sa spolužitia s manželmi, ktoré rovnako odzrkadľujú smutné zmierenie sa s osudom a utajenú túžbu po vymanení sa z tohto stavu (muži o týchto veciach hovorili zdržanlivejšie).

Podľa výpovedí sa tieto problémy vyskytovali v tradičných rodinách, ktoré sú kontrolované prísny a konzervatívnym poriadkom už rozpadávajúcej sa, ale ešte účinkujúcej dedinskej spoločnosti. Svetonázorový a praktický základ zabezpečuje sedliacka tradícia, ktorú ešte živí skamenený patriarchálny názor o rodine, podľa ktorého muž/otec je neobmedzeným pánom a manželka zase podrobené, poslušné stvorenie.

Rozprávači – ženy či muži – patria k rôznym generáciám, prevládajú však vekovo starší. Najstaršie zážitky pochádzajú z 20-tych rokov 20. storočia a siahajú až do desaťročí po 2. svetovej vojne, keď už viacstoročný tradičný manželský pomer poriadne narušajú veľké historické, spoločenské a hospodárske premeny. Iniciátormi zmien boli striedavo alebo manžel, alebo manželka, ale v tomto procese sa vlastne najčastejšie ubližovalo žene. Výpovede teda zároveň načrtávajú prechodný obraz vývoja manželkinho postavenia v manželstve.

Každý úlomok otráseného zážitku tlmočí osobitný životný osud, ktorý prežíva rozprávač výpovede. Ale ešte aj ten najindividuálnejší prípad obsahuje všeobecnú alebo zvláštnu vrstvu zážitkov.

Odzrkadľovanie vzájomného pomeru manželov skôr obsahuje všeobecné ľudské ako etnické svojráznosti, ak len neberieme do úvahy podania v slovenčine, resp. niekoľko prvkov z ľudového práva príznačných pre Slovákov (napríklad veľkorodina). Rozhodnejšie sa môžu načrtnúť regionálne znaky. V osude žien hornatých krajov je ich podrobenie výraznejšie, u dolnozemskej manželských párov sa zasa častejšie uplatňuje vzájomná

rovnoprávnosť a závislosť. Ale aj tu sú badateľné rozdiely medzi spoločnosťami roľníkov a vinohradníkov. Zvlášť v hornatých krajoch možno rozlišovať rozdielne pomery medzi skupinami dvojdomových (muž pracuje v továrni, v bani, žena zasa doma) a medzi veľkými, resp. malými rodinami.

Môj krátky príspevok je vlastne dokumentom s vytrhnutými citátmi, doplnenými komentárom.

Podrobenie sa dievok – osobitne v hornatom kraji – sa prejavuje už v dievčenskom veku, kedy hlavnými uskutočňovateľmi rodičovskej vôle, presadzujúcej zvykový poriadok dedinskej spoločnosti, je autoritatívny otec alebo miesto neho zastupujúca matka. Napríklad v období medzi dvoma svetovými vojnami v Répašskej Hute dievčatá sa veľmi skoro (už od 14-tich rokov) vydávali. Dodnes všetky bez výnimky ľutujú, že mali krátke dievoctvo. Zdôrazňujú, že manžel kvôli odchodu za prácou mimo domova alebo pre dlhé roky strávené na vojenčine, ich dosť skoro zanechal doma v biede s deťmi samotné: *“Na sed’emnac roki už som mala d’ecker. Za sed’em tížňi som bola cista. A už na sed’em tížden som tak zostala. A on isť za vojaka za dva roki. A tu me ňehal.”*

V tomto regióne sa už 20-22-ročné dievky považovali za staré dievky. Rozprávačka zo Šámšonu bola hrdá na svoje dlhšie blažené dievoctvo, hoci bola v dedine vystavená ponížovaniu a ohováraniam, lebo sa vydávala už ako stará dievka: *“Ja som sa pozd’e vidala. 19 rokov som minula. Za mňou šecia chlapi chod’ili, šecia ma ľúb’ili, šecia tancuval’i zo mňou...”*

V Répašskej Hute podľa tradičného zvykového poriadku prvá sa mala vždy vydať najstaršia dievka. Ak sa tak nestalo, hovorili, že *“ňe seno, ale otavu žňe”*. Viackrát sa stalo, že dievka – snažiac sa vyhovieť tvrdej rodičovskej vôli – sa vydala v nádeji, že bude žiť vo väčšom blahobyte: *“Ta som sa vidala za veľmi bohatiho... Mat’ za to ma řiska’li, žebi som sa vidala.”* V Síleši istá 14-ročná dievka sa musela vydať preto, lebo v období druhej svetovej vojny bol nedostatok mužských pracovných síl – chlapi boli vojaci – jej matka odovela a do hospodárstva bol potrebný nejaký muž: *“Štrnác rokov som mala a novembri som sa vidala. Naša mama ostali z dvoma starima aj z dvoma d’etma dovica... Preto povedala mama, žebi som sa vidala... ňebolo takého, do bi bou s tima koňma chod’iu a zeme bol’i.”*

Podvolenie sa dievky sa prejavovalo aj v tom, že ak chudobný otec mal mnoho dievčat, jednu či dve z nich donútil k vydaju, aby v dome ostalo menej hladných úst: *“Ja som sa ňekcela vidat’, le ked tato me dali! Bo te sme boli štirmi hudobne. Ja som se musela vidat’.”*

Občas sa stávalo, že dievka, vidiac svoj nastávajúci trpký osud, sa vzbúrila, ale nakoniec predsa prestala vzdorovať: *“...čo ja sem bud’em vidávať, mňe nič ňebud’e znať dať, dačo a koho budem služiť a tak žiť!”*

Dedinská spoločnosť prehovorila dievku k vydaju aj v takom prípade, kde v rodine, do ktorej sa mala vydať, bolo viacej mužov alebo mať-žena

umrela. Vtedy sa naozaj stala "služkou": *"Dedina súhlasila. Lebo dvaja chlapi tud zostali, traja, lebo aj moj muž bol samotný. Veru ťažko bolo, lebo ešte ani variť som nevedela."* Opačný príklad: V Orosláni sa preto vydala dievka za osamelého mládenca, aby bola jeho oporou a aby ho príbuzní nepripravili o podiel. Ich manželstvo až do konca bolo príkladné.

Otcovská autorita sa uplatňovala aj na Dolnej zemi. Niekedy prinútila k rezignácii rovnako nápadníka, ako aj dievku, ktorá ešte dodnes s úzkosťou spomína na svoju vtedajšiu bolesť. *"Prišou ma pítať... A to mu povedaťi moj apo: 'Naša Bežuna si ešte ňezarobila pártu...' Keď som pol'ievala zahradku večer, tak som plakala, l'en sa mi tak gurigaľi slzi."*

V Čemeri v bohatej rodine matka zakazovala synovi nerovné manželstvo, ale synova vytrvalosť zlomila matkin odpor: *"Mama moja vraveli... že ňesmie prísť a ňepríde a ňekcem hu... Som sa ožeňiu, zau som si túto manželku, s kerou aj žijem. Ni malá paráda bola tá svadba, ukrutne veľa boľi, čo sa prišli d'ívať... lebo ja som bou bohatí... a manželka veľmi chudobná. Tri holdi zem maľi a mi tricat'! A to v Čemeru veľkvo slovo bolo...!"*

Pri uzavretí manželstva vo všeobecnosti obe strany prijímú tradičný, na poslušnosti a autorite stavaný rodinný zvykový poriadok, alebo z núdze vytvorené a psychicky ťažko znesiteľné životné momenty (ako svadobná noc v jednej izbe s rodičmi). Rozprávačky výpovedí sú spočiatku prinútené znášať tieto zlé podmienky, ale neskôr v nich stúpa odpor, v pozadí ktorého sú badateľné súdobé spoločensko-hospodárske zmeny. Vo veľkorodine alebo v chudobných rodinách svadobná noc bola pre oboch mladých nocou utrpenia. Pri ich prvej noci neraz v jednej izbe spali členovia troch-štyroch generácií: *"Ale, jaj veno! Aj starí rodičia, d'eti... šecko v enej chiži (prvá noc) tam z rodičma. Hat, ako bolo, tak bolo."*

"Ticho bolo!..." (Jača) *"To ňemóž ani pripomenúť, terašní mladí aňi ňeveria!..."* (Síleš) *"Na prvú noc komore sme spali, aj mama. Nászéjszakán komojan (na svadobnej noci naozaj), tam boľi aj mama... Potom zme sa posmievali pozd'ejšie. Takú postel' nám daľi, čo tam vrzgoce... Tak sa to."*

"Nebolo, že nászéjszaka (svadobná noc)!" (Jača)

Nevesty väčšinou začínali nový manželský život pod dozorom svokry. V 20. storočí u dolnozemských Slovákov mladý pár – ak len mal tú možnosť – hneď išiel bývať zvlášť, najčastejšie sa vyst'ahoval na sálaš. Nevľúdnosť svokry sa prejavovala napríklad aj u veľkogazdov. Istú čabiansku mladú nevestu, ktorá pochádzala tiež z bohatej veľkoroľníckej rodiny, s novým manželom-synom svokrovci ihneď po svadbe poslali na sálaš. A svokra z bohatých zvyškov zo svadobných jedál im nedala nič. Ich prvým spoločným jedlom bola slanina, ktorú im požičala "taňáška" – slúžka bývajúca na ich sálaši.

U týchto veľkogazdov v 20-tych rokoch 20. storočia nevesty a manželky jedli postojačky, kým ich manželia sedeli pri stole. U Maďarov, ktorých zo Slovenska z Vlčian vysídlili počas takzvanej výmeny obyvateľstva v rokoch 1946-1948, bol tento zvyk ešte všeobecne rozšírený. Ale keď videli, že slovenské ženy vo Veľkom Bánhed'ěši, kam vysídlených Maďarov osadili, sedia pri stole spolu s mužmi (čo bolo v tých rokoch u dolnozemských Slovákov už bežné), považovali to za prejav rovnoprávnosti, a nasledovali ich príklad.

Mladý manžel-syn viackrát ochránil svoju manželku pred matkou-svokrou: *“Keď už zme mali dve d'eti, povedau muž: No, mama, ja mám aj ženu, aj dve d'eti! Lebo sa mi ňelúbilo, choďiu na furmanku a peňáze dal svekruši. Tak ja som ňemala si začo kúpiť ketinku, alebo d'etom voľačo. Potom nám daľi svekruša, prepisali dom.”* (Síleš)

Neplodná žena bola všade opovrhovaná a aj vlastný manžel ju za to vždy obviňoval. Stávalo sa však, že sa ona útočne bránila: *“Čo mu povedala žena? Že on ňeňi hlap, že on je jak za vreco otrubov, že ňezná s ňú nič robiť.”* (Répašska Huta) Ale terajšia druhá žena tohto muža považovaného za neplodného povedala: *“Keď sme sa zebrale, hñed' sme mali d'ecko... A štvrté bolo ötvenegybe (v päťdesiatom prvom).”* Pre zabezpečenie potomka-dediča majetku, dedinská spoločnosť dolnozemska, ale rovnako i v hornatých krajoch, tolerovala (neraz bola aj povzbudzovaná ženami z najbližšieho príbuzenstva), ak pre neplodnosť muža si jeho žena ľahla so švagrom alebo známym. Ale ak vec vyšla najavo, tá istá spoločnosť ju odsúdila. Avšak iný postoj zaujalo spoločenstvo k žene, ktorá podvádzala svojho poriadneho manžela. Tú potom neustále ohovárali, a dokonca i vyobcovali: *“...van ötvenhatvan éve... a néninek vót egy szererője. És lött egy Pityuka... hasonlított, tiszta Torgyik vót... Hat hiába mondta a néni... megmondták kerek-perec:... ne is tagadja, ezt összeszedte a Torgyik sógortul!... Nagyon szép asszony vót, a férje meg hát, dógozott, nem nagyon törődhetett vele, és akkor jóba lött a sógorral. – Kiskőrös”* (Je tomu už päťdesiat-šesťdesiat rokov... teta mala milenca. A narodil sa jej Piťuka... podobal sa, bol číry Torgyik ... Darmo vavela teta... povedali jej bez okolkov... aby netajila, tohto chlapca si zadovážila od švagra Torgyika! ... Veľmi pekná žena bola. A muž, ten pracoval, nemohol sa starať o ňu, tak bola zadobre so švagrom! – Malý Kereš)

V manželstve mohli vzniknúť problémy aj vtedy, keď už manželia žili samostatne. Manželský pár, ktorý si vybudoval harmonické spolužitie (nehovoriac o šarvátkach, ktoré sa vyskytli), takmer na celý život spája úprimný vzťah. Avšak respondenti práve o tomto málo hovoria: Eška: *“Pekñe sme žili venkoncom. Ňevím vám povedať, gdo bol (pánom v dome). Ňevím. Rovní. Ňedal sa aňi otec, aňi ja.”* “Jaki muž bol? Aj takí, aj takí. Hát, dobrí, aj zlí. Kedi lepší, kedi zlí.” Malý Kereš: *“Apám nagyon jó természetű vót. Az*

anyámat nem sértötte meg soha. Hat ötvenhat évet éltek együtt. Nagyon szép időt éltek együtt, és ők nem tudják, hogy mi a külön.” (Môj otec mal dobrú náturu. Nikdy neurazil matku. Však spolu žili päťdesiatšesť rokov. Veľmi peknú dobu žili spolu, a oni nevedia, čo je osve.)

Hlavne v takýchto manželstvách o dôležitých problémoch rozhodujú spoločne, ale s peniazmi hospodári a šetrí manželka. O nej sa hovorí, že nosí klobúk: Slovenský Komlôš: *“Kto nosí kalap? Hat, tak cítim, že ja. ...Šecko som ta ja prevzala na seba, či prekonať voľačo, či nakúpiť. No ale nemôžem povedať, nemame s toho žiadnu neprijemnosť, že neberie ma na zodpovednosť, že d’e poďiem peňaze... vie dobre, že na takvo ňestrovím, čo je ňenačin, že len veľmi aj ja zaďielam.*” Peterka: *“Mi zme veľmo dobre žili. Veľmo zme sa radi maľi. Lúbili zme sa. Szóval megvolt a megértés.* (Slovom medzi nami bolo porozumenie.) *Ak mi muž voľačo ňeved’eu dobre, tak som mu ja pomáhala... – Tatko moj, ňi tak. Takto l’epšie bud’e. A tem si len hútau, hútau: – Hat pravdu máš, tak l’epšie bud’e. A tak mi potom poviedau, že ja nosím kalap. – Kalap je reku tvoj, ja ňekcem kalap!”*

Bol i taký manžel, nedbanlivec, slaboch, ktorý všetky starosti prenechal na manželku: *“Nestarie sa za nič, len nak dohán má. Veľme l’úbi fajčiť. Len nak dohán ňechíbe, za inšvo sa ňestarie.*” Tieto slová odzneli v prítomnosti manžela, a on prikývnutím hlavy súhlasil. (Slovenský Komlôš)

Rovnocenné postavenie dolnozemsých žien s ich manželmi sa vysvetľuje aj tým, že v malej rodine manželka i manžel vykonávajú tú istú prácu. Spolu okopávajú, riedia, žnú. Kým on chová statok, zatiaľ ona vykonáva práce okolo domácnosti. Ich deľba práce je harmonická. Napriek tomu ešte i v polovici 20. storočia sa stávalo, že manžel bil svoju manželku. Hlavnou príčinou bol alkohol. Práve zo Slovenského Komlôša môžeme citovať takýto príklad: *“Aj môj manžel pijau. Aj pijau, aj karti, aj biliárd. Viac ráz som ho aj z Vašutiho (reštaurácia pri železničnej stanici) vidurila, tašla som za ňim. ...a potom som vravela: Deťi moje, ňebud’em chod’it’ za ocom! Ja ňebud’em chod’it’!”*

Vo vinohradníckom Malom Kereši sa všetky respondentky sťažovali na muža-pijana, ktorý im pokazil celý život. Hovorili o ňom len s opovrhnutím. V Malom Kereši pestujú hrozno už viac storočí, ale spomenutý jav je len asi päťdesiatročný. V tomto období dochádza k ich rýchlemu zbohatnutiu a kolektivizácia (hoci u nich sa vytvorila pomerne slobodná forma družstiev: tzv. odborné družstvo, ktoré zabezpečovalo pomerne väčšiu samostatnosť) zlomila stáročnú sedliacku snahu nadobúdania zemí, extenzívneho vzťahovania sa a umožnila “vzmáhať sa len dovnútra” – akoby náhradné konanie (napríklad stavanie pompéznych domov). Táto bezperspektívnosť a pomerný blahobyť doviedli mužov k alkoholu. *“Prví muž moj tak zomreu, že piu, vo viňici. Naveki opil’i bou, smrd’eu s vínom, želúdok mu takí undok (odporný) bou... De sa opiuv, tam spau, tam si l’ahou. A ja som večer naveki misela tajst’*

hl'adat'. Aľe len todi som tajšľa hl'adat', ked' som mala vol'akoho, že ide so mňou, večer som ňesmela táť po tme dva-tri kilometri do viňici. Hat a tak mi prišľi poviedať, že: – Hibajťe tavo, ľebo tam vám muž zomreu. Tam bou vikoťení! ... Prví muž sa raz opiu, rozumiete, čo je to? ... Za osemnác rokov som bola s ňim, mala som tri d'eti, tak raz sa opiu, aľe ľen naveki opiľi bou. A druhí, ten zas kričau, biu sa. Aj tu je zaragastovanvou (polepené) – toto šetko rozbiu. Naveki ma zaklat' kceu. Zabiť ma kceu naveki."

Dalšie príčiny opilstva a bitia manželiek: dvojdomovosť, sociálna nespravodlivosť, ako aj chudoba. Do práce dochádzajúci alebo na robotníckych nocľahárňach ubytovaný manžel v nevhodnej spoločnosti rýchle navykne na alkohol a doma zanechanú manželku drží v strachu. Medzi prvkami sociálnej nespravodlivosti môžeme spomenúť i zaradenie sedliakov medzi kulakov alebo ich internovanie. Istého agrárneho proletára a jeho rodinu zo Slovenského Komlóša preto internovali na Hortobágy, lebo v ére Rákosiho jeho vzľášť bývajúci svokor sa urážľivo zmienil o vtedajšom politickom zariadení. Chudák, práve vtedy si vlastnými rukami dostaval sálaš. Keď sa vrátili domov, všetko musel začať odznovu. Manžel toto ťažko znášal a stal sa alkoholikom, a tým pripravil o všetko svoju manželku a celú rodinu. V Peterke manžel preto sústavne bájaval svoju ženu, lebo peniaze, ktoré on horko-ťažko tvrdou nádenníckou prácou zarobil, ona zdanlivo premrhala. Suseda už v znamení rovnoprávnosti manželov sa osopila naňho: *"Mišo, ti ňehľad', že strovila! Ti si túto zamiluvau, aňi mamu, aňi apu ňimala, ti jej pomáhaj. ňi len to, že ňevie! Vie ona, spravila bi ona, ľem ňevie, hu ňemau kto učiť."* O bití manželky podobne vyjadrila svoj názor: *"Ja som mojmu mužovi raz povedala: Mňa ľem raz dobiješ! Aľe ňigda, ňigda si ruku ňepoložiu!"*

Z toho dôvodu, že muži boli nútení pracovať ďaleko od domova v továrňach, baniach, respektíve následkom opilstva manželov ženy nosili nesmierne veľké bremená. Ich usilovnosť a húževnatosť je obdivuhodná: Síleš: *"Ja som bola široká. Taktok som sa chiťila o mašini... a jedenác vréc žita išli sme na celí deň... Včil hen temu bud'eme sáť, včil hen temu. A tak radom sme sáli. A ja som sa držala tej mašini, ľebo už som ňeved'ela kráčať. Ešťe som, víťe, čo, aj krumpľe sad'ila, aj krumpľe vinášala s pivňici... potom som zl'ehla s tímto prvím d'evčaťom."* Šámšon: *"...Som si sad'ila krumpľe, kukuricu, šecker... sviňe som držala, prasačku som mala, vravín, veľa som robila. V noci som aj prala, ako hovoria, že v noci perie, pigľuje, aj varila zavčasu... d'eti išli nočak za enadruhim, šťiria... ja som veľmej šikovná bola, ja som aj višívat' ved'ela, aj horgoluvat' (pliest'), aj štrikuvat', aj firhange, firhančoke takie z ružičkami ľebo táčence, tak aj v noci, hockedi stala, robila, tak som si aj s tím zarobila peňiaze. Ja som aj v noci. Dve hod'ini som si prespala, dost' mi bolo... husi, kurence som mala, potom som mak siala... peši choďila do Šalgótarjánu, tricať kilometrov dvošľi peši a na chrbťe husi, mak,*

bvób, keďičo, žebi zme si troška zarobil'i." Guta: "...Robila som v téese (družstve). Aj z tre'iňe som okopávala. Za sed'em lebo za osem rokov som robila. Aj jačmem... aj kukurica bola s tre'iňe. Aj robiť som choďila, aj skladať d'e'e'l'ini aj takvóto."

Muži/manželia, ktorí v družstve alebo inde pracovali ako traktoristi alebo vodiči nákladných aut, odtrhnúc sa od tradičného hospodárenia, od tradičných spoločenských väzieb, mnohí tiež podľahli alkoholu. V Lucine, aj Síleši, keďže opití riadili v zamestnaní dopravné prostriedky, utrpeli smrteľné úrazy. Príbeh jednej rodiny, ktorá sa presťahovala z rodnej dediny do mesta Salgótarján, o tom svedčí: Keď si manžel osvojil namiesto starých tradičných novšie "popanštené" zvyky. A tieto uplatňoval tak, ako to predpisovalo tradičné autorizované patriarchálne právo: starosti prenechal viacdetnej matke-manželke, ktorá ako on, tiež pracovala v továrni, a venoval sa svojim koničkom: "Šecko l'en na moje grge bolo zacapenvo, najedou sa, odbaviu si svoje... l'úbiu maľovať, prechodiť sa tast', skede-stade. Hat taki troška sa držau, že je von bohatí, okuláre zacapiu si, napszemüveg (slnečné okuliare), fényképezőgép (fotoaparát) a tak sa tašou von..."

Rozvod respondentov výpovedí je veľmi zriedkavý. Aj útek manželiek od neznesiteľného manžela do rodného domu je tiež ojedinelý. Vlastne ani rodičia takýchto žien nevedeli v takomto prípade čo robiť, lebo vo všeobecnosti aj oni zastávali tradičný názor, že manželka má zostať pri manželovi, nech je akýkoľvek.

Na druhej strane manžel takú manželku, ktorá od neho odišla okrem iného pokoril aj tak, že nešiel pre ňu. A ona – ako sa to stalo v Malej Náne – napokon podľahnúc prirodzenej materinskej túžbe vrátila sa k svojim deťom a mužovi. Podobný príbeh nám vyrozprávala aj respondentka z Jače: "Keď som sa vydala, ja som naspak ňigda ňeodišla, ňigda. Moja mama spomínala, ona si raz sa zobrala a mňa že som maľičká bola, ma ňedovoľil'i, žebi odňiesla a o'ec ňešou za ňou, tak musela ísť naspak. Tak sa vrátila. A potom vavela, že to ešte bolo horšie, ako odint', lebo keď ňeprišou ňikto za ňou, tak l'en sa musela u'iahnuť..."

Istá žena, hoci sa všemožne snažila vydržať pri svojom zlom manželovi, napokon sa odhodlala k rozvodu, ale so zlým svedomím, lebo sa nevedela vyrovnáť s vnútorným konfliktom medzi silnou túžbou dosiahnuť pokojný život oslobodením sa od zlého manžela a tradičnou úctou voči otcovi, resp. manželovi: "...som ňemala srdce, že sa rozíd'em od ňeho. Tak som žila do roka, že iba som plakala, už som bola schudnúta, š'iricaťpeť kilov som mala... som poviedala, ja sa ňekcem rozísť, lebo mňa je vom š'írom d'eťom o'ec..."

Ženy, ktoré boli dva razy vydaté, najprirodzenejším spôsobom rozprávali o svojich manželoch a obyčajných ľudských pocitoch. Predpokladajme, že tieto pocity boli príznačné pre viaceré ženy s podobným osudom, len niektoré ich v sebe potláčali a nepreznadili iným: Dunaed'ház: "Obidvaja mi boli

dobrí. Obidvaja. Tento druhí šecker na mňa zanahau.” Šámšon: “Čak prví muž, teraz zme sa troška podotazuvaľi, ten hñed’ mi aj bolonda poviedau aj šakovo. Aľe tento druhí muž... ľepšie vedeu prehľad’et’ šecker... keď zme sa troška potrhľi, zapáľiu si na cigaretľu, poprechod’iu sa, prišou naspek... už bolo dobre šecker. Aľe prví, ten ñi! Von ñi, von ñi! Aľe zato vám poviem, že od prvího muža ľúbiť ñikto ñevie ľepšie ľúbiť... aj teraz ma srdce bol’i za ñim...”

Táto istá respondentka úprimne odhalila aj ich pohlavné styky: “(A második férjem) ő nem volt olyan követelőző, mint az első férjem. Ha mondtam, jaj, fáradt vagyok vagy valami, hat máskor – nem! Ő olyan vót, rámenős... szeretett ő a maga módján, de valahogy csak addig, amíg a célját elérte, utána már nem... A második férj Lajos viszont megértő. Annak ha azt mondtam, hogy most nem, akkor ő megértette... ő várt arra, hogy talán én kezdeményezzek. Szóval olyan túl megértő férfi vót.” (Môj druhý muž nebol taký požadovačný ako prvý. Ak som povedala, jaj, som unavená alebo niečo, radšej inokedy – nie! Prvý taký bol, energický... on ma ľúbil, svojim spôsobom, ale nejak len zatiaľ, kým nedosiahol cieľ, potom už nie... Druhý manžel, Lajos, bol uznanlivý. Tomu ak som to povedala, že teraz nie, tak vtedy porozumel... on snád’ nato čakal, aby som ja bola iniciátorom. Slovom on bol príliš uznanlivý chlap.)

Chorého muža na sklonku života rovnakým spôsobom opatrujú ženy, ktoré po celý život s ním žili harmonicky, ale aj tie, ktoré museli strpieť jeho skutky, ktorými ich otravoval a pokoril. Dokonca naša informátorka zo Šámšonu, keď ovdovela s druhým manželom, chcela prijať naspäť svojho prvého, teraz už chorého manžela: “Hovorila som teraz sinovi: Sin moj, ak je apovi to žiadosť, doñes ho sem. Ja kim ñezomrie, ja ho opatrím.”

Aj tento citát poukazuje na to, že v minulosti tradičná rodinná spoločnosť či tak, či onak – nehovoriac o kvalite a o iných problémoch – starala sa o chorého a bezvládneho človeka, vlastne nepoznala samotu v dnešnom slova zmysle. Totiž v súčasnosti sa tieto tradičné vzťahy narušili, zvlášť pre tých je to zlé, ktorí zostali opustení. Istá žena z Dunaed’házy, pochovajúc svojich dvoch mužov, syna aj vnuka, uzavrela zmluvu s istou príbuznou, resp. s jej dievkou, na základe ktorej ju bude táto do smrti opatrovať. Dotyčná príbuzná sa ani raz na ňu nepozrela! Tejto dievka sa rozviedla, a odvtedy ani ona sa o ňu nestará. Občas jej pomôže dievkin rozvedený muž, hoci nie je jej príbuzným. Niekdajšia usilovná, krotká slúžka teraz osamotená žije v nádherne zariadenom a modernou technikou vybavenom trojizbovom dome. Je 83-ročná, už sotva vie chodiť, ale ešte stále – akoby náhradnou činnosťou, ktorá ju drží pri živote – z poverenia navlieka papriku na šnúru, spracúva slivky a z hrozna, ktoré sa v jej záhradke urodí, kvasí víno. Čo bude s ňou ak úplne oslabne? Súčasná dedinská spoločnosť na túto otázku nevie odpovedať.

Citované príklady sa azda zdajú čitateľovi príliš osobnými. Som však presvedčený, že takými nie sú. Sú len živým svedectvom veľmi hlbokých súvislostí.

V poznaní kompletných vypovedajúcich životopisov by sa ešte lepšie odkryli celospoločenské dedinské, hospodárske a svojrázne kultúrne vzťahy. Práve v súvislosti s týmto dané príklady ukazujú, čo z tradičnej kultúry považujú za najhlavnejšie a aký majú vzťah k týmto faktom.

Ak by som ich bol pokladal za kuriozitu, nebol by som tento príspevok napísal.

Suicentrizmus a stereotypy v interlokálnych vzťahoch

Ladislav Mlynka

Problematika domova, teda miesta, kde sa človek narodí a prežije podstatnú časť svojho života, úzko súvisí s procesom socializácie jednotlivca, jeho začleňovaním sa do sociálneho spoločenstva. Prostredníctvom osvojovania si noriem a hodnôt lokálneho spoločenstva a stotožnenia sa s nimi sa jednotlivec zaraďuje do danej spoločenskej štruktúry, ale aj do fyzického priestoru, v ktorom sa život lokálneho spoločenstva odohráva. Prijíma hierarchiu hodnôt vlastného spoločenstva, ktorú je nútený počas svojho života konfrontovať s hodnotami a normami predovšetkým susedných spoločenstiev. S rozširovaním akčného rádia jednotlivca sa znižuje a zväčšuje aj počet subjektov, s ktorými sa potrebuje porovnávať a vyrovnávať (lokálnych, regionálnych), s uvedomovaním si ich vzájomných kultúrnych, etnických a konfesijných rozdielov a odlišností, ktoré sa prejavujú v širokej škále javov materiálnej i duchovnej kultúry.

Mieru platnosti týchto všeobecných postulátov by som chcel priblížiť cez pohľad na dedinské spoločenstvo obce Volkovce v strednom Tekove, v mikroregióne Horné Požitavie, ktorého centrom sú Zlaté Moravce. Z časového hľadiska ide o projekciu postojov, ktoré boli charakteristické hlavne pre 30.-40. roky 20. storočia.

Obec Volkovce leží na pomedzí panónskej a karpatskej geografickej zóny, s prevahou znakov nížinnej kultúry. Chotár obce sa rozprestiera na južných svahoch Pohronského Inovca, je súčasťou Horného Požitavia, na východe susedí s regiónom Pohronie. Z hľadiska kultúrno-historického a kultúrno-geografického patrí do západoslovenského nížinného regiónu. Tradičná kultúra obce obsahuje výrazné znaky nížinnej kultúry, prejavujúce sa predovšetkým v materiálnej kultúre (pestovanie viniča, kukurice, repy, chov ošípaných, nosenie plátenných nohavíc, hlinené domy pod slamou), ale aj v kultúre duchovnej a spoločenskej. K západoslovenskej kultúrnej oblasti sa viaže takými znakmi, ako sú napríklad existencia halových stodôl, domy s výpustkom, halušky z múčneho cesta, ale aj ometanie stien Luciou, prinášanie letečka do dediny, či oblievanie a šibanie na Veľkú noc (EAS 1990:102-104).

Zo širšieho historicko-geografického hľadiska sa obec nachádza na území bývalej Tekovskej župy, leží v jej stredozápadnej časti medzi mestečkami Zlaté Moravce a Hronský Beňadik. Územne sa vymedzuje ako mikroregión Horné Požitavie, ktorého historickým centrom sú Zlaté Moravce,

bývalé župné sídlo. Na východe Volkovce susedia s regiónom Pohronie. Obec patrila od 16. storočia do vlastníctva Ostrihomskej kapituly, dnešná miestna časť Závada bola majetkom rodiny Topoľčianskych. Administratívne bola obec začlenená do Malotopoľčianskeho okresu župy, neskôr do roku 1960 a v súčasnosti opäť do okresu Zlaté Moravce. Cirkevno-správne je obec od polovice 16. storočia súčasťou farnosti Nemčiňany, kam patria aj susedné obce Malé a Veľké Vozokany.

Z konfesionalného hľadiska sa Volkovce nachádzajú v tradičnej oblasti vplyvu rímskokatolíckeho náboženstva, čo ovplyvňovala jednak feudálna vrchnosť, Ostrihomska kapitula, ako aj blízkosť kláštora v Hronskom Beňadiku. Náboženská príslušnosť bola stabilná i v minulosti, príslušníci iných konfesií nemali významnejší vplyv ani v blízkom okolí. Od 70. rokov 19. storočia žilo v obci niekoľko židovských rodín. Etnicky je obec homogénne slovenská. Širšie okolie malo takisto slovenský etnický charakter, aj keď na začiatku 20. storočia boli Zlaté Moravce ako župné centrum značne pomad'arčené. S príslušníkmi maďarského etnika sa obyvatelia Volkoviec najčastejšie stretávali v Leviciach a ich okolí. V priebehu 19. storočia sa na okraji obce usadilo rómske obyvateľstvo, ktoré sa do značnej miery integrovalo do obecného spoločenstva. Rómovia žijú aj v okolitých obciach, najznámejšia je komunita "olaských Cigánov" v susedných Nemčiňanoch. Po roku 1920 v rámci parcelácie veľkostatkov majer Slance osídlili nemeckí obyvatelia z Veľkého Poľa, ktorí sa však v roku 1944-1945 odsťahovali, príp. boli odsunutí.

Mikroregiónu ani obci nevenovali v minulosti etnológovia sústredenejšiu pozornosť, pretože zrejme nemal výrazné atribúty rázovitosti, svojráznosti. Okrem súpisových akcií (Bednárík 1942) robil v regióne výskum staviteľstva J. Mjartan (Mjartan 1960) a O. Polonec (Polonec 1972), kopanicové sídla S. Švecová (Švecová 1975), vinohradníctva E. Kahounová (Kahounová 1963).

Komunikácia a kontakty v rámci regiónu

Obyvateľstvo obce sa až do polovice 20. storočia zaoberalo prevažne poľnohospodárstvom a chovom hospodárskych zvierat, jeho kontakty s okolím sa orientovali na trhovú výmenu svojich produktov na týždenných trhoch, najmä v Zlatých Moravciach (piatok), na konci 19. storočia aj v Hronskom Beňadiku. Výročné jarmoky – výkladné i dobyťčie – okrem spomenutých miest navštevovali hlavne v Leviciach (chýrny Levický jarmok na Martina) a v Novej Bani. Tu sa stretávali s obyvateľmi banských miest ako aj okolitých, hlavne severných stolíc (Špiesz-Watzka 1966:192-194).

Pred rokom 1918 smerovali pracovné migrácie obyvateľov Volkoviec na poľnohospodárske práce do župy Baranya, málopočetná bola migrácia do západnej Európy, príp. Ameriky. Po roku 1918 chodili "na roboty" na Moravu

a do Čiech, v rokoch 2. svetovej vojny aj do Nemecka. Dopravu a spojenie s okolím uľahčilo vybudovanie železničnej trate Zlaté Moravce – Kozárovce roku 1912, so zastávkou vo Volkovciach.

Okruh obcí, ktoré spájala štátna, príp. cirkevná správa, boli vymedzené sídlami úradov. Po roku 1918 sa úrady štátnej správy – notariáty – koncentrovali v Zlatých Moravciach, význam Svätého Beňadika klesal. Matrika bola v susednej obci Čierne Kľačany, najbližšia pošta v Príleпоч. Volkovce sa stali filiálkou rímskokatolíckej fary v Nemčičanoch, kam patrili aj obce Malé a Veľké Vozokany. Významným fenoménom, ktorý sprostredkúval kontakt obyvateľov širšieho okolia, boli náboženské púte. Na sviatok sv. Anny sa chodilo na púť na Kalváriu v Zlatých Moravciach, na Škapuliarsku Pannu Máriu do Topoľčianok, na Ducha do Svätého Hronského Beňadika, na sviatok Božieho Srdca do Tesár, na Nanebovzatie Panny Márie do Nitry. Väčšinou sa chodievalo pešo, *s procostiou*.

Na intenzitu medzilokálnych kontaktov vplývali takisto školy. Vo Volkovciach má školstvo dávne tradície, ku koncu 19. storočia existovali popri sebe štátna i cirkevná škola. V 40. rokoch kapacita školy nepostačovala a 2. stupeň základnej školy navštevovali v susedných Kozárovciach (vlakom). Až od roku 1960 bola prístupná novostavba základnej školy, do ktorej chodia žiaci najmä zo susedných Čiernych Kľačan. Aj Poľnohospodárske družstvo Inovec má sídlo vo Volkovciach, patria k nemu bývalé JRD z Čiernych Kľačan a Čaradíc.

Kultúrny suicentrizmus obce

Lokálpatriotizmus a vedomie špecifickosti vlastnej kultúry sa odvíja od rozdielov v jazyku, odeve, staviteľstve a bývaní, ale aj v duchovnej kultúre, v sociálnych rozdieloch, folklóre a pod. Pritom obec aj v minulosti bola pomerne výrazne sociálne diferencovaná. Okrem bývalých sedliakov-gazdov, ktorí vlastnili podiely v urbárskej hore, tu žili aj podželiari – domkári, či hoferi, ktorí sa živili službami, pastieri, paholkovia, pracovali na panských majeroch Kapituly – Závadský Majer, Lukov, Olichov, Slance – ako bíreši. V obci pracovali aj remeselníci – obyčajne s malou výmerou pôdy – šustri, kováči, mlynár, kolár, murár, pekár. Najviac zamestnancov pracovalo na železnici, žili tu učitelia a obchodníci. Okrem toho do roku 1924 išlo o dve samostatné obce s vlastnou samosprávou, reprezentovanou richtárom, obecným domom a vlastnou obecnou pečaťou. Obce patrili rozličným zemepánom. Závada bola malou dedinou bez kostola, ale s osobitným cintorínom. Aj keď urbanisticky zrástla s Volkovcami (Závadský kríž ako medzník), vedomie teritoriálneho vymedzenia oboch obcí a pôvodu rodín sa zachováva dodnes. Medzi závadské rodiny patria najmä Mrázoví, Frajkoví, Hasproví, označovaní ako *Závačaňia*, rozlišujú sa prezývkami.

Najfrekvencovanejšie priezviská vo Volkovciach sú Mlynka, Kováč, Kozolka, Haspra, v minulosti aj Obický, Gergel, Krajči, Kuštek, Vrana, Kurkin. Prezývky či prímená fungujú hlavne ako rodové, resp. rodinné, napríklad *Babcoví, Blaškoví* atď., niektoré ako individuálne pre jednotlivcov, podľa ich charakteristických znakov, no môžu po čase prejsť do roviny rodinnej prezývky. Motívy ich vzniku sú rôzne, napríklad odvodené od remesla:

- Šuster, Kolár, Mlynský, Kováč, Tehlárov, Pekárov, Olejkár;
- iného zamestnania – Babcov, Krčmár, Gazdov, Moleničkin, Cestár, Kožičkov, Kochyniar;
- zaniknutých priezvisk – Tidešov, Kordoš, Štefanov, Donátov, Janíkov, Krištienov, Gubíkov, Králikov, Pukačov, Zacharov, Valov, Cilin, Košut, Kuriak, Kormoš, Krchňov, Kňazkov, Hakov, Škriňov, Baštin;
- podľa miestnej časti – Zapotokov, Závacký, Hornický, Dolný, z Jágerni;
- fyzických a psychických znakov – Bagula, Mrvo, Prpaj, Farizej, Satan, Lepeň, Jano Bezruky, Rapavý, Kresťan, Zázrak.

Niektoré prezývky sa chápu ako hanlivé, za ktoré sa ich nositelia hanbia. Preto sa používajú iba v neprítomnosti menovaného, čo spôsobuje problémy najmä *prišelcom, prindišom, pristačom* – čo sa priženili z iných dedín, zaťkovci, ktorí prišli na prístavky. Od ľudí, ktorí sa v dedine usídlili sa očakávalo, že sa prispôbia, preberú domáce normy, vrátane jazyka nárečia. Výnimku tvorili učitelia, úradníci – páni. Začlenenie sa do dedinského spoločenstva vyzdvihovali (odev, jazyk – Zdena Komárova, nikto by nepovedal, že je Češka), neschopnosť splynúť bola zdrojom posmechu (prezývka Čúleky – pani Kováčová).

O Volkovčanoch sa na okolí tvrdí, že každého ohovoria. Na druhej strane sú hrdí na to, že sú tu vraj pekné ženy: “*Čaradice, Volkovce, Nemce, tam sa peknie a plešťavie dievčence.*” Kroj sa považoval za škaredý, s prevahou tmavých farieb, v čiernom kroji sa vydávali nevesty do konca 30. rokov. Ženy vraj *nosia večný smútok za dedičný hriech* (výrazný rozdiel Záhronie, Horniaci). Dlhú dobu sa udržiavali znaky nárečia, najmä nenáležité mäkké tvrdých spoluhlások, čo spôsobovalo výsmech v inom prostredí (napríklad výslovnosť *din, dich, díchat, kedi, tedi, ždi, ždicki, nikdi*). Námetom na výsmech bolo aj volkovécké víno, samorodák. Vinič tu vysadili po 1. svetovej vojne, keď staré vinohrady zničila filoxéra. Lepšie vína mali tak na Záhroní (Rybník, Čajkov), ako aj Moravčania a Topoľčiaci. Dodnes má mnoho hanlivých názvov (kvičiak, tíkovo, bolehlav, mučadelo). Aj železničná stanica, ktorá je pomerne ďaleko od dediny, je zdrojom viacerých posmeškov, podobne ako výhybňa Slance.

V minulosti bývalo z Volkoviec málo ľudí za paholkov, ani v dedine paholkov veľmi nezamestnávali. Volkovčanky vraj takisto nechceli chodiť slúžiť, údajne menej ako z okolitých dedín (najmä v Zlatých Moravciach). V medzivojnovom období bol z Volkoviec prvý lekár na okolí – MUDr. Ľudovít

Mráz. Volkovčania sú hrdí na svoje divadelné ochotnícke tradície (od roku 1927), považovali sa za najlepších na okolí, ktorým sa v 60.-70. rokoch vyrovnali iba Moravce a Topoľčianky. Medzi prvými postavili v 50. rokoch nový kultúrny dom (vyzerá vraj ako židovská synagóga, či ako pajta). V medzivojnovom období si založili aj slávnu dychovku, ktorá hrávala po celom okolí. Okrem dychovky to bola cigánska kapela Raža Patka (ale aj Berkyovci, Sendreyovci, Tarkayovci), ktorá sa považovala za chýrnu a hrávala až do 50. rokov.

V okolitých dedinách prezývajú Volkovčanov *šarkani*, údajne sú divokí. Viac sa ich dotýka tvrdenie, že *póbede nemajú rozum*, načo sa ustálila obrana – *vy ani dóbeda*, resp. na rozdiel od vás aspoň vieme, kedy ho máme.

Najbližšie vzťahy mali obyvatelia Volkoviec s okolitými dedinami, najmä smerom na Zlaté Moravce. Pociťovali k nim kultúrnu, jazykovú i mentálnu spriaznenosť, tvorili tzv. sobáše okruhy. Najužšie kontakty sa udržiavali s obyvateľmi susedných Čiernych Kľačian, ktoré sú aj najbližšie a najprístupnejšie (cca 1 km cesty), blízke aj z hľadiska hospodársko-sociálnej skladby. Kľačančanov prezývajú *pupkári*. Obce boli spojené aj príbuzenskými zväzkami, čo pri dedení pôdy a vzájomných výmenách či predajoch spôsobilo majetkové spory pri ustaľovaní hraníc chotárov v súvislosti so zakladaním JRD roku 1958 (napríklad Hrnčiarka).

Cez vzdialenejšie Prílepy sa chodilo do Zlatých Moraviec na trh. Prílepčania sú *žabári*, boli malou a chudobnou dedinou s močaristými lúkami, kde bolo veľa žiab. Na Sentivániho majetku a pri kaštieli robili hlavne bíreši a sluhovia. Chyzerovčania – *lupiniari*, predstavovali prosperujúcu roľnícku prímestskú obec na Žitave, na ktorej v minulosti chytali ryby a odvádzali ako dávky (šupiny-lupiny).

Na juh od obce sa nachádzali dediny, s ktorými Volkovce patrili do spoločnej farnosti. Sídлом farnosti boli Nemčiňany, kde mal kaštieľ aj gróf Kostoláni. V minulosti sa mnohé cirkevné slávnosti konali vo farskom kostole (tzv. Veľký týždeň), aj vo sviatok a v nedeľu chodili Volkovčania do kostola v Nemčiňanoch, na prvé sväté prijímanie, na birmovku, príp. aj na sobáš, ľudia sa navzájom poznali a uzatvárali aj rodinné zväzky. Nemčiňany sú známe svojou osadou kočovných olaských Cigánov, ktorí sa živili veštením, žobraním, krádežami a obchodovaním s koňmi. Ich vajda Silvester bol známou figúrkou po celom okolí. Druhou zvláštnosťou je to, že sa v obci po roku 1918 rozšírila baptistická cirkev, vďaka čomu Nemčiňancov prezývajú *baptisti*. Súčasťou Nemčian je bývalá obec Rohožnica.

Spoločnú hranicu chotára mali Volkovce s Veľkými Vozokanmi, ktorých prezývali *kuniari*. V chotári je pamätník víťazstva nad Turkami, *vozokánsky lev*. Malé Vozokany boli zemianskou obcou.

Smerom na sever je lesnatý chotár obce Čaradice. Čeračanov považovali na okolí za chudobných, na Čeraci kozy doja. Aj pri zlučovaní družstiev v 70.

rokoch s nimi nechceli ísť Volkovce ani Kľačany “do spolku“, lebo z hľadiska kvality pôdy v chotári boli zaradení do nižšej bonitnej triedy. Cesta na Hronský Beňadik a Psiare viedla cez Tekovské Nemce, pokračovala na sever na Novú Baňu, na štále a do Lehoty.

Východným smerom od obce sa rozprestieral rozsiahly chotár Kozároviec. Kozárovčania, *bôtari* (kradli čižmy – bôty na jarmoku) už boli vnímaní ako odlišní, boli od Hrona, *Záhronci*, podobne ako ďalšie pomerne bohaté obce mikroregiónu, Tlmače, Rybník, Čajkov. Odlišovali sa nárečím – mäkčením, melódiou reči “spievaním“, výslovnosťou (agáč-ragáč, dievkadiovka, neman-niman atď.), výrazne odevom (krátke pestré sukne Záhroniek podšité papierom, ozdobené šlengerajmi, fizier, lajblík s blingáčmi a i.). Známi boli ako pestovatelia kvalitného hrozna a vína, preto vraj veľa slopú, sú temperamentní, bitkári. Vo Volkovciach povedali, keď sa spustila víchrica – “*ada sa voláki Kozárovčan obeseu*“. Sem chodili Volkovčania na Hron močiť konope. Pociťovali aj isté antropologické odlišnosti, Kozárovčan bol podľa Volkovčanov snedý a tmavovlasý, kučeravý *ako cigáň*. Kozárovčania boli podnikaví, miešali sa do politiky. Všade mali svojich ľudí, najprv veľkí ľudáci, potom všetci komunisti.

Inou skupinou obyvateľstva, resp. osobitným mikroregiónom boli pre Volkovčanov *Horniaci*. Označovali tak ľudí spoza Inovca, z okolia Novej Bane, *Banci*, obyvateľov z Lehôt, *štálovanie*, *štálovčianky*, z Jedľových Kostolian, z obce Hostie. Z týchto dedín, považovaných za chudobné, chodili ženci a žnice do žatvy, aj za paholkov, známi boli ako muzikanti – *gejdoši*, aj ako výrobcovia dreveného riadu. Takisto sa líšili dialektom, krojom, spôsobom života. Pokladali ich za drsných, tvrdých, menej kultúrnych, najmä z hľadiska bývania, ale statočných ľudí. Volkovčianky sa nerady vydávali *medzi hory*. Na rozdiel od Záhroncov mali radšej pálenku, v krčme sa potom často pobili. Pestovali viacej ovocia ako v okolí Moraviec, chodili s ním na trh, aj na jarmok.

Smerom na juh od Levíc a Vrábiel sa rozprestierali pre Volkovčanov *Dolniaky*. Boli to bohaté a veľké dediny južného Tekova a okolia Nitry, žilo tam veľa Maďarov, ktorých nazývali *Tirpáci*. Nosili široké *gete* (má črevo ako Maďar geťu), fúziská, vnímali ich ako odlišných aj z náboženského hľadiska. Priame kontakty boli značne obmedzené (chudobní išli za paholkov do Tekova). O malej intenzite kontaktov svedčí to, že keď začali stavať jadrovú elektráreň v Mochovciach, mnohí Volkovčania nevedeli, kde to je, a pritom ide o obec susediacu s Nemčiňanmi.

Záver

Kým v prípade obce Volkovce bola v sledovanom období, ale aj v neskorších rokoch pomerne silná identifikácia s obcou ako miestom narodenia

či mladosti, s kultúrou a spôsobom života obyvateľov obce (artefakty, sociofakty – kostol, kroj, nárečie, zvyky), nízka miera stotožnenia sa viaže na geografické podmienky a fyzické dimenzie sídla. Pritom chotár poznali dôverne (Závadský Majer, krčma pod Plieškami...), jeho hranice, znaky, orientačné body, ale napríklad potok Bočovka, ktorý preteká dedinou, alebo neďaleký najvyšší vrch Inovec sa nestali vo vedomí Volkovčanov atribútmi obce ako domova, rodiska. Sú novšími, umelo vnesenými celoobecnými znakmi, resp. označeniami (napríklad názov pre poľnohospodárske družstvo, futbalový klub).

Lipnutie na tradíciách v obci Volkovce v medzivojnovom období dokumentuje aj v archíve ÚEt SAV uložený doklad o rešpektovaní zvykového práva súdom okolo roku 1920. Vtedy sa volkoveckí mládenci dostali do konfliktu s mladým zaťom z Nevidzian, ktorý odmietol zaplatiť za nevestu z dediny, keď mu natiahli cez cestu reťaz (K. Mráz). Okrem zamestnania na pôde a spôsobu života umožňovala a napomáhala fungovaniu tradícií aj náboženská a etnická homogénnosť obce. Najmä kostol bol (v 60.-70. rokoch aj komunisti stáli "pod lipou") a stále zostáva centrom nielen náboženského, ale aj spoločenského života obce vôbec, a kto sa na tomto dianí nezúčastňoval, vyradľoval sa zároveň z dedinského spoločenstva. Dodnes sa dedina stretáva so svojimi rodákmi najmä počas sviatku hodov, na Jakuba dopoludnia v kostole, popoludní na futbalovom ihrisku. Zákaz vykonávať v nedeľu hlučné práce (stavba domu, pílenie dreva) sa v obci dodnes vzájomne rešpektuje.

Najstaršia generácia strážila dodržiavanie noriem a rešpektovanie hodnôt najmä prostredníctvom morálky a morálnych súdov. Správanie – móresy, mali zodpovedať postaveniu jednotlivca, generačnému, stavovskému, rodovému, sociálnemu statusu. Zaužívané bolo hodnotenie toho, čo je a čo nie je *dievocký címer*. Prestíž jednotlivca odrážala aj povest' rodiny, z ktorej pochádzal a jej dobré meno, uznávala sa dedičná dispozícia rodín (napríklad prespanky, alkoholicí) – *šetko, čo je od mačky, myši chytá*. Zároveň s väzbami rodinnými (rodiny sa uznávali, chodilo sa na hody, navštevovali sa), ako aj susedskými vzťahmi (nádvočníci – andika, bači, inštitút kmotrovstva) sa do spoločenstva dediny začleňovali "cudzie" rodiny, o. i. aj Rómovia, ale iba volkoveckí.

Lokálpatriotizmus Volkovčanov sa viazal k rodisku, bol spojený s hrdosťou na spoločne vyznávané hodnoty a motivoval ľudí k participácii na obecných záležitostiach. Napĺňanie cieľov viedlo k zvyšovaniu prestíže spoločenstva i jednotlivcov, ktorí sa na ich realizácii najviac podieľali (divadlo, dychovka, hasiči, šport). Zároveň však spôsoboval aj akési spoločenské komplexy, keď v súťažení s okolitými obcami neobstáli (napríklad futbal vo Volkovciach). Spoločenstvo dediny sa však usilovalo relativizovať tieto nedostatky. Suicentrizmus viedol spoločenstvo k

presvedčeniu, že nemusí byť najlepšie, ale jeho prístup je ten najoptimálnejší, normálny, primeraný, správny. Deklaruje sa skôr snaha po vyváženosti, preto jedni sú z pohľadu Volkovčanov príliš veľkí pijani, druhí bitkári, ďalší prehnane zbožní- pátričkári, iní neznabohovia a komunisti, zasa iní márniví (v oblečení), lakomí a pod. Tieto stereotypné pohľady vyjadrovali aj prostredníctvom prezýviek obyvateľov susedných, ale i vzdialenejších obcí.

Literatúra a pramene

- BEDNÁRIK, R.: Zvykoslovie. Dotazníková akcia Matice slovenskej 1942. Archív ÚEt SAV Bratislava, inv. č. 232, 316 B2.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. Bratislava, Veda 1995, 1.– dedinské spoločenstvo s. 83, 2. – suicentrizmus s. 207.
- Etnografický atlas Slovenska. Bratislava, Veda 1990.
- KAHOŇOVÁ, E.: Vinohradníctvo. Obce okresu Nitra 1963. Archív ÚEt SAV Bratislava, inv. č. 474.
- LEŠČÁK, M. 1994: K niektorým prejavom lokálnej identifikácie. Etnologické rozpravy, 1994, č. 1, s. 13-17.
- NANIŠTOVÁ, E. – PODLUCKÁ, D. 1996: K problematike mentálnych máp: Historický prehľad s dôrazom na humánnu geografiu a environmentálnu psychológiu. In: Acta Environmentalica Universitatis Comenianae 6, s. 35-46.
- MJARTAN, J. 1960: Novšie príspevky k výskumu juhoslovenského domu. Slovenský národopis, 8, č. 3, s. 400-430.
- MLYNKA, L. 1998: Ľudová kultúra. In: Zlaté Moravce. Mestský úrad Zlaté Moravce, s. 210-244.
- POLONEC, O. 1972: Typologické znaky ľudovej architektúry v bývalom Tekove. In: Zborník SNM, 66, Etnografia 13, s. 45-92.
- ŠPIESZ, A. – WATZKA, J. 1966: Poddaní v Tekove v 18. storočí (Historicko-štatistická monografia). Bratislava.
- ŠVECOVÁ, S. 1975: Kopanicové sídla a dedina. Univerzita Karlova Praha.

Dom a prírodné prostredie v tradičnej kultúre Rusínov-Ukrajincov

Miroslav Sopoliga

Príroda odjakživa poskytovala človeku základné životné potreby, a tak mala výrazný vplyv na formovanie tradičnej ľudovej kultúry. Veľmi markantne sa to prejavilo najmä na vývoji ľudového staviteľstva, o čom sa chce-me aspoň stručne zmieniť v tomto príspevku. Predmetom nášho záujmu teda je tradičné ľudové obydlie v kontexte prírodno-klimatických podmienok života rusínsko-ukrajinského obyvateľstva v slovensko-poľsko-ukrajinskom pohraničí. Skúmaná oblasť sa rozprestiera v oblasti severovýchodného Slovenska, v horskom a podhorskom pásme na južných svahoch Nízkych a čiastočne Západných Beskýd. Zo severu na juh v smere do vnútrozemia zasahuje v šírke približne 10-20 km.⁴⁷ Ide približne o 220 lokalít, v ktorých žije viac ako 150 tisíc obyvateľov rusínsko-ukrajinského pôvodu, aj keď štatistiky z posledných sčítaní ľudu uvádzajú iba 30-40 tisíc občanov ukrajinskej, resp. rusínskej národnosti.⁴⁸ Predmetný karpatský región sa vyznačuje svojou charakteristickou geografickou polohou, špecifickými prírodno-klimatickými podmienkami, pestrým rastlinným a živočíšnym svetom. Dlhý pás Nízkych Beskýd je charakteristický viacerými drobnými horskými hrebeňmi, ktoré sa navzájom od seba oddeľujú riečnymi dolinami smerujúcimi najčastejšie smerom na juh. Štíty len výnimočne prevyšujú 1000 m. V strednej časti sú oveľa nižšie (okolo 600 m). Priestranné doliny, striedanie pásiem mäkkých bridlíc a dolinných nív vytvárali priaznivé podmienky pre ich osídlenie a hospodárske využitie. Hrebene Beskýd majú kupolovitý charakter, čo umožňovalo postupné zúrodňovanie pôdy. Z hľadiska fyzikálno-zemepisného územia tohto regiónu patrí ku karpatskému flyšu.⁴⁹

Veľkú časť plochy územia zaberajú stráne s rozličnou dĺžkou a miernymi sklonmi. Sú pokryté, zvlášť v dolných častiach, mocnými hlinitými

⁴⁷ Etnografický atlas Slovenska. Bratislava, Národopisný ústav SAV 1990, s. 6.

⁴⁸ Pozri Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980. Slovenská socialistická republika. Bratislava, Slovenský štatistický úrad 1983; Štatistická ročenka Slovenska 1991. Bratislava, Slovenský štatistický úrad 1991.

⁴⁹ Podrobnejšie pozri Leško, B. – Samuel, O.: Geológia východoslovenského flyša. Bratislava 1968; Porov. tiež. Školský zemepisný atlas. Bratislava, Ústredná správa geodézie a kartografie 1956.

delúviami, ktoré v horných pásmach prechádzajú postupne v hlinisto-kamenisté. Oblasti Nízkyh Beskýd sú bohaté na kvalitnú ohňovzdornú hlinu, čo už z najdávnejších čias podmienilo nielen keramickú výrobu, no do značnej miery ovplyvnilo aj charakter ľudového stavitel'stva. Tento materiál sa používal najmä na zhotovenie niektorých komponentov ľudových obydlí (vykurovacích zariadení, komínov a pod.). Karpaty sú bohaté aj na rôzne ďalšie prírodné nerasty: rudu, soľ, železo, farebné kovy, vysokokvalitné druhy andezitov, trachytov a iných hornín.⁵⁰ Najmä kameň sa ako stavebný materiál využíval najrôznejšími spôsobmi na podmurovky domov, kamenné ohrady, pivnice, chodníky, ale aj celé stavby.

V oblasti Chmeľovej, Vyšného Komárnika, Mikovej, Radvane, Sukova, Bukovca a iných lokalít sú známe bohaté ložiská nafty. Voľne vyvierajúcu naftu miestne obyvateľ'stvo už v 19. storočí využívalo na osvetľovanie svojho príbytku a čiastočne aj na konzerváciu zrubových domov.

Z najvýznamnejších riek, ktoré pretínajú celé územie a vytvárajú samostatné údolia, sú Laborec, Ondava a Topľa. Sú prítokmi Uhu a patria do siete Tiso-Dunajského povodia. Poprad na západe sa zase vlieva do Dunajca – prítoku Visly, ktorá smeruje k Baltickému moru. K týmto riekam sa zbiehajú menšie údolia, ktorými pretekajú bystré horské potoky. Tieto prírodné danosti veľmi výrazne ovplyvnili celkový charakter osídľovacieho procesu a ľudového stavitel'stva (typy obcí, usporiadanie a orientácia domov, využitie vody tak v stavitel'stve ako aj v hospodárstve, vznik rôznych vodných technických a iných stavieb).

Existujúce rieky zohrávali aj iný dôležitý hospodársky význam v živote tohto ľudu. Tak napríklad Poprad už od 13. storočia vytváral komunikačno-obchodnú cestu medzi Poľskom a Uhorskom. Túto úlohu plnil až do začiatku 19. storočia.⁵¹ Sú údaje o riečnych prístavoch v dávnej minulosti aj na Laborci.⁵² Základným predpokladom vývozu z karpatských oblastí v prvých storočiach nášho tisícročia bola bohatá surovinová báza, ktorú poskytovali veľké lesy bohaté na drevo, zver a rudu. Vydávali sa predovšetkým kože a kožušiny, drevo, drevené uhlie, drevený popol, smola získaná zo stromov, decht (tér), kôra stromov na výrobu farieb, ruda, domáce plátno a pod.⁵³ Je len samozrejmé, že tieto obchodné interetnické vzťahy zanechali určité stopy aj na vývoji ľudovej kultúry.

⁵⁰ Karniš, J. – Vitkovič, J.: Prehľad geomorfologických pomerov východného Slovenska. Geografické práce, 1, 1970, č. 1; Ďurkovič, T.: Geologické práce. Správy 17. Bratislava 1960.

⁵¹ Halaga, O. R.: Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275-1526). Košice 1975, s. 27, 40-41, 110.

⁵² Tamže, s. 103.

⁵³ Tamže, s. 40-41.

Veľmi dôležitým činiteľom, ktorý ovplyvňoval hospodársky ráz tejto krajiny a spôsob života obyvateľstva, teda aj charakter ľudového obydlia a dediny vôbec, bolo **podnebie**, ktoré v tomto regióne je mierne kontinentálne. Teplotné pomery v jeho centrálnej časti, v okolí Bardejova, namerané za obdobie 1931-1960 v ročnom priemere sú 7,1° C a amplitúda tu dosahuje 23,5° C (január – 5,5° C; júl – 18° C). Teda najteplejším mesiacom je júl a najchladnejším je január. Teploty vo vyšších častiach územia klesajú úmerne s nadmorskou výškou.⁵⁴ Zrážkové pomery predstavujú ročný priemer 750 mm. Najviac dažďa spadne vo vegetačnom období, ale vyhovujúcejšia by bola vlhkejšia jar ako jeseň. Čo sa týka množstva snehu v jednotlivých častiach regiónu, nie sú tu podstatnejšie rozdiely. V jednotlivých rokoch a obdobiach sú tu značné výkyvy z priemerného množstva snehovej pokrývky 70-80 cm. Najviac snehu je vo vyššie položených horských oblastiach. Oblačnosť dosahuje najvyššie hodnoty v decembri a najnižšie v septembri a auguste. Vetry v týchto karpatských oblastiach sú prevažne severné alebo severozápadné, čo je spôsobené hlavne orografickými pomermi v rámci východného Slovenska – zníženým karpatským oblúkom. Z južných smerov najčastejšie sa vyskytuje juhovýchodný vietor. Pomerne často je aj východný vietor. Západné vetry sa vyskytujú najmenej. Bezveterné situácie sú zriedkavé.⁵⁵

Vplyv podnebia pozorujeme najmä v horských terénoch, kde rôzne prístavky vo forme “zahát“, “plevínov“ z chrbtovej strany domu otočenej k se-veru, niektoré druhy podstení, vysoké a strmé sedlové, resp. valbové strechy, orientácia domu vzhľadom na svetové strany a celková organizácia zástavby dvora bola podmienená práve zabezpečením ochrany obydlia pred chladnými vetrami, snehovými závejmi a inými nepriaznivými vplyvmi počasia.

Celkové klimatické podmienky nie sú v tejto oblasti ustálené, čo spôsobovalo časté výkyvy vo výsledkoch hospodárenia (neúroda, zníženie chovu dobytka a pod.) a následne malo vplyv aj na rozsah a kvalitu hospodárskych stavenísk.

Čo sa týka pôdy, ktorá bola jedným z rozhodujúcich faktorov v určovaní charakteru zamestnania, prevažovali tu hnedé lesné, hnedozemné a nivné pôdy. Pôdotvorný proces hnedých lesných pôd sa vyznačuje tvorbou ílu. Pôda je prevažne kamenistá a piesočnatá, najmä vo vyššie položených oblastiach, v stredných a nižších pásmach hlinistá. Hlina je rozličnej akosti a farby. Na povrchu je žltá a hlbšie hnedo-sivá, hnedo-červená, vápnito-biela, zelenkavá a

⁵⁴ Dejiny Bardejova. Košice 1975, s. 18.

⁵⁵ Podrobnejšie pozri Atlas podnebia ČSSR. Praha 1958; Hromadka, J.: Všeobecný zemepis Slovenska. In: Slovenská vlastiveda. Bratislava 1943.

iná.⁵⁶ Hnedo-sivú, hnedo-červenú a bielu hlinu ľud hojne využíval aj v ľudovom staviteľstve, najmä pri úprave stien, dlážky, povaly atď. Po prvej svetovej vojne sa už budovali aj celohlinené, resp. váľkové stavby.

Geologický podklad, konfigurácia terénu, nadmorská výška a klimatické pomery ovplyvnili aj botanickú tvárnosť skúmanej oblasti. Takmer 50 % tohto územia ešte aj dnes pokrývajú lesy, ktoré odpradáva boli jedným z hlavných zdrojov obživy ľudu. Okrem poľovnej zveri v hojnej miere rastú tu maliny, černice, jahody, rôzne druhy húb a vo vyšších oblastiach aj čučoriedky. Z ovocných stromov najčastejšie sa vyskytujú jablone, slivky a hrušky. Lesy v karpatskej oblasti už od počiatkov jej osídlenia poskytovali aj základný materiál – drevo na zhotovovanie spočiatku primitívnych a neskôr aj zložitejších obydlí, rôznych hospodárskych stavieb, nábytku a náradia. Táto skutočnosť po dlhé stáročia bola jedným z rozhodujúcich činiteľov vo formovaní ľudového staviteľstva.

Čo sa týka druhov lesného porastu, v dnešnej dobe vo východnejších oblastiach skúmaného regiónu prevažujú listnaté stromy (buk, jelša, breza, osika, hrab, brest a pod.) a v západnejších ihličnaté: jedľa, smrek. Z iných stromov dôležitý význam mali javor, lipa, z ktorých zhotovovali rôzne druhy nábytku a náradia. Ako pomocný materiál v staviteľstve vo veľkej miere sa využíval aj lieskovec. V nižšie položených oblastiach rastie dub, ktorý taktiež nachádzal svoje uplatnenie v ľudovej architektúre. Na poľnohospodársky málo využívaných územiach, v dolinách menších tokov a pozdĺž mŕtvych výmoľov sú rozšírené krovinato-trávnaté porasty. Predhoria boli postupne umelým zásahom človeka zbavované lesného porastu, ktorý pomaly ustupoval pasienkom, neskôr v nižších polohách poliam.

Najlepším svedectvom toho sú mnohé toponymické názvy napovedajúce pôvodné teritoriálne rozšírenie jednotlivých druhov stromov: Hrabová Roztoka, Klenová, Topoľa, Jalová, Humenský Rokytov, Olšinkov, Brestov nad Laborcom, Kalinov, Borov, Rokytovce, Ruská Poruba, Čertižné, Vyšný Hrabovec, Bukovce, Breznička, Olšavka, Olšava, Jedľová, Hrabovčik, Lipová, Dubová, Jedlinky, Hrabské, Veľký (Malý) Lipník, Jarabina, Olšavica, Klenov. Tieto názvy obcí jasne nasvedčujú tomu, že v minulosti tu bolo viac lesov a že prevažovali v nich listnaté druhy stromov.

Drevo v ľudovom staviteľstve sa používalo nielen preto, že sa v hojnej miere nachádzalo v okolitých lesoch, ale aj preto, že v budove z takéhoto materiálu sa vytváralo teplé a suché bývanie v zime, ako aj veľmi kvalitné hospodárske staveniská súvisiace s roľníctvom a chovom domácich zvierat.

⁵⁶ Podrobnejšie pozri Karniš, J.: Pôdy Šarišskej kotliny a ich závislosť od reliéfu. In: Zborník PI v Prešove. Prírodné vedy, zv. 1. Bratislava 1963; Radzo, V.: Výskum ílov východného Slovenska. Geologické práce 37. Bratislava 1954.

Treba však poznamenať, že kvalita dreva ako stavebného materiálu nie všade bola rovnaká. Výraznú rolu z tohto hľadiska zohrávali práve miestne prírodné podmienky, ktoré do značnej miery ovplyvnili aj celkovú tektoniku ľudových obytných stavieb. Podľa druhu používaného stavebného materiálu prostým ľudom skúmanú oblasť v podstate môžeme rozdeliť na tri zóny:

1. zóna stavebných materiálov z listnatých stromov (najčastejšie buk, zriedkavejšie hrab, jelša, breza, topoľ, osika a pod.) – okolie Sniny a Medzilaboriec.
2. zóna miešaných stavebných materiálov (z listnatých a ihličnatých stromov) – okolie Stropkova a Svidníka.
3. zóna stavebných materiálov z ihličnatých stromov (jedľa, smrek) – okolie Bardejova a Starej Ľubovne.

Najhoršia situácia bola v spomenutej východnej zóne, kde prevažovali bukové lesy. V niektorých urbárskych lesoch nebol dostatok ani bukového dreva. Preto bohatší gazdovia zaobstarávali si kvalitnejší stavebný materiál aj zo vzdialenejších obcí, alebo iných susedných krajov. To však v podstate neovplyvnilo celkový charakter ľudového staviteľstva v tomto regióne.

Najpriaznivejšia situácia vzhľadom na možnosti získavania lacného stavebného materiálu bola v západnej časti skúmaného regiónu (Spiš – Zamagurie) bohatej na smrekové lesy.

Odber palivového a stavebného dreva bol spočiatku úplne voľný. Neskôr poddaní plnili za to určité povinnosti, ktoré sa postupne zvyšovali. Drevo sa taktiež začína využívať na priemyselné spracovávanie a neskôr, najmä v období kapitalizmu, ale aj v súčasnosti, celé časti lesov sa predávajú na vyťaženie rôznym podnikateľským drevárskym firmám.⁵⁷ Značnou mierou k likvidácii lesných porastov prispeli aj rôzne bane, železiarske a sklárske hute, ktoré sa tu zakladali už od ranného stredoveku.⁵⁸ V prvých rokoch 19. storočia tu zasa bol záujem o rozšírenie lúk a pastvísk v súvislosti so zintenzívnením rozvoja chovu dobytku, čo bolo znovu len na úkor lesov. Preto už v 2. polovici 19. storočia, v snahe zabrániť ďalšej devastácii, bolo obhospodarovanie lesov regulované štátom.⁵⁹

Vhodnosť priaznivých prírodno-klimatických podmienok pre osídlenie a hospodárske využitie v spomenutom karpatskom regióne lákala našich predkov už v najdávnejších historických obdobiach.⁶⁰ Toto prostredie

⁵⁷ Porovnaj Kavuljak, A.: Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku. Bratislava 1942, s. 188.

⁵⁸ Pozri Hoffmann, L. – Stankovský, A.: Z dejín Sniny a okolia. Košice 1966, s. 51-57; Halaga, O. B.: c. d., s. 47-54.

⁵⁹ Apáthy, Š.: Drevorubačstvo a spôsoby spracovania dreva. In: Horehronie. Kultúra a spôsob života ľudu. Bratislava 1965, s. 276-278.

⁶⁰ Balahuri, V. A. – Hrančák, I.: Novi dani pro zaseleňna pivnično-schidnoji častyny Karpat v davnynu. In: NZ MUK, 8. Svidník 1977, s. 54.

vytváralo vhodné podmienky najmä pre rozvoj poľnohospodárstva a pastierstva. A práve tieto **druhy zamestnaní** boli hlavným zdrojom obživy tohto ľudu takmer až do polovice 20. storočia. Týmto formám zamestnaní sa samozrejme prispôbovalo aj obydlie a stavitel'stvo vôbec.

Poľnohospodárstvo, pastierstvo a chov zvierat veľmi úzko medzi sebou súviseli, navzájom sa prelínali a doplňovali. Ak berieme do úvahy aj drobné remeslá rozvíjajúce sa v tejto oblasti (stolárstvo, tkáčstvo, drotárstvo, košíkárstvo, hrnčiarstvo a iné), môžeme konštatovať, že dedinské hospodárstvo bolo kedysi sebestačným.

Priorita jednotlivých foriem hospodárenia bola determinovaná už spomenutými diferenciami v kvalite pôdy a klimatických podmienok. V nižšie položených oblastiach sa uprednostňovala poľnohospodárska výroba. Najcharakteristickejšími obilninami až do začiatku tohto storočia boli ovos, jačmeň a raž. Z raže sa vyrábala aj stavebná krytina. Ďalej sa tu pestovala kapusta, neskôr aj zemiaky a z technických plodín najrozšírenejšie boli ľan a konope, z ktorých získavali vlákno na výrobu odevných súčastí. Ešte na začiatku tohto storočia tu boli rozšírené taktiež pohánka ("tatarka"), bor, tenkeľ a niektoré strukoviny (fazuľa, bôb). Z kuchynských zelenín najrozšírenejšie boli cesnak a cibuľa.

Vo vyšších horských oblastiach boli priaznivejšie podmienky pre chov dobytky. Najväčší rozmach zaznamenal najmä vysokohorský chov oviec, a to predovšetkým v oblastiach Spišského Zamaguria a Poloninských Karpát (Baranie, Zavadka, Osturňa, Jakubany, Litmanová, Príslop, Strigovec, Šmigovec atď.).

Z ostatných domácich zvierat tu chovali tiež ošípané, kozy a najmä voly a kravy, ktoré sa okrem iného využívali aj ako ťažná sila v poľnohospodárstve a v ľudovom transporte. Z domácej hydiny boli to predovšetkým sliepky, neskôr husi a kačice. V súvislosti s chovom spomenutých zvierat vznikli pri obytnom dome rôzne druhy a formy hospodárskych stavieb (chlievy, maštale, ovčiarne, kuríny, rôzne prístrešky atď.).

V nadväznosti na chov dobytky veľký význam malo aj lúčne hospodárenie, ktoré sa veľmi intenzívne vyvíjalo najmä na Zamagurí (Litmanová, Kamienska, Jarabina, Osturňa). V zamagurských chotároch ešte dodnes sa nachádzajú pozostatky letných sezónnych obydlí, maštali a šôp na uskladnenie sena.

Celkove však dedinské hospodárstvo malo extenzívny charakter. Zamerané bolo predovšetkým na zabezpečenie vlastných elementárnych životných potrieb. Nízka produktivita bola do určitej miery zapríčinená aj tým, že už samotná pôda a podnebie tu boli omnoho horšie, ako napríklad v južných krajoch východného Slovenska.

Mnohí ľudia z tohto kraja boli nútení odchádzať na sezónne zárobkové práce do poľnohospodársky rozvinutejších oblastí a veľká časť obyvateľstva

dočasne alebo natrvalo emigrovala do iných štátov, najmä do USA, Kanady, Argentíny a Brazílie, kde vykonávali ťažkú fyzickú prácu v šachtách, prístavoch, továrňach a pod. A tu sa žiada zdôrazniť, že práve návrat reemigrantov do vlasti zanechal veľmi viditeľné stopy aj na vývoji ľudovej kultúry, zvlášť na ľudovom staviteľstve. Už na začiatku 20. storočia v jednotlivých lokalitách postupne sa objavujú tzv. americké domy so zdokonaleným vykurovacím zariadením, modernizovaným interiérovým vybavením a pod., ktoré boli akýmsi vzorom aj pre ostatných obyvateľov.

Prírodno-klimatické podmienky mali značný vplyv aj na orientáciu domu vzhľadom na komunikáciu, ktorá bola závislá od lokálnej geomorfológie: smeru doliny a teda aj ulice, formy pozemku a jeho topografických vlastností. Tak napríklad na vyšších svahoch v úzkych dolinách je lepšie stavať dom bočnou (pozdĺžnou) stenou ku komunikácii, pretože v takomto prípade jeho orientácia štítovou stenou k ulici vyžaduje si značne vysoký základ na niveláciu sklonu terénu (niekedy až do 2 m výšky). Preto dá sa predpokladať, že v dávnejšej minulosti spôsob situovania domu pozdĺžne k ceste bol prevažujúci. Tomu nasvedčuje aj súčasná situácia v zástavbe obcí vo väčšej časti (východnej a strednej) Lemkovštiny v Poľsku. Avšak v dôsledku odlišných podmienok historického vývoja v našej oblasti na prelome dvoch posledných storočí prevažuje už štítová orientácia domu k ceste. Príčinou toho bolo v prvom rade už spomínané delenie pôdy, a teda aj zužovanie stavebných pozemkov.

Tradičným typom ľudového obydlia, ktorý prevažuje vo východnej a centrálnej časti skúmaného karpatského regiónu, a to tak na severnej, ako aj na južnej strane, je jednotraktový dom (tzv. "dovha chyža"). Typ viacstavbovej usadlosti je charakteristický pre západné lokality regiónu. Teda v prevažnej väčšine skúmaných obcí (okolie Sniny, Medzilaboriec, Svidníka a Bardejova) vo väčšine usadlostí pre nedostatok a úsporu stavebného materiálu pod spoločným krovom s obytným domom spájali sa aj hospodárske miestnosti a miestnosti pre domáce zvieratá. Len vtedy, ak terén (šírka doliny) nedovoľoval budovať hospodárske miestnosti v jednej osi s obytnou časťou, budovali ich buď pod pravým uhlom s obytným domom alebo paralelne s ním. Výnimkou z tohto pravidla sú najzápadnejšie obce predmetnej oblasti (okres Stará Ľubovňa a Poprad na slovenskej strane a okres Nový Sanč na poľskej strane), kde bol dostatok kvalitného stavebného materiálu, takže hospodárske stavby budovali prevažne oddelene od obytného domu.

Svojráznymi súbormi ľudovej architektúry sú charakteristické obce Osturňa a čiastočne Litmanová a Nižné Repaše, kde hospodárske usadlosti sú uzatvorené stavbami do štvorca v podobe huculských "hrazď". Takouto organizáciou zástavby dvora sa vytvára samostatne uzavreté hospodárstvo z obytných a hospodárskych miestností s vysokými ohradami

skoncentrovanými okolo malého dvora, ktoré nám pripomína miniatúrne opevnenie.

Spomenutý dvor je prakticky najrozvinutejšou zaznamenanou formou zástavby tradičnej usadlosti a bol podmienený predovšetkým ochranou príbytku pred nepriaznivými vplyvmi počasia v drsných horských klimatických podmienkach a ochranou pred divým zverstvom.⁶¹

Aj celkový **charakter osídlenia** skúmaného regiónu je výsledkom dlhodobého pôsobenia mnohých vzájomne súvisiacich a navzájom sa podmieňujúcich činiteľov: fyziografických, historických, sociálno-ekonomických, etnických, ale aj prírodno-klimatických.⁶² Naši predkovia v rôznych historických obdobiach, vychádzajúc z charakteru svojho zamestnania šikovne využívali prírodnú scenériu a vytvárali adekvátne k tomu sídelné formy a jednotlivé typy zástavby dvorov.

Predpokladáme teda, že aj väčšina skúmaných obcí predstavovala spočiatku neveľké malodvorné samostatné osídlenia, ktoré sa postupne rozrastajú v závislosti od charakteru historického vývoja kraja. Pre skúmaný región je charakteristický uličný typ osídlenia, ktorý je typický najmä pre východoslovenské oblasti.⁶³ Dá sa predpokladať, že väčšina osád našich predkov v počiatkových fázach svojho vzniku (13.-16. storočie) bola reťazového typu, to znamená, že jednotlivé zoskupenia stavieb v horských dolinách boli navzájom pomerne vzdialené. Postupným lánovým delením pôdy v dôsledku pribúdania obyvateľstva zástavba obcí sa postupne zhusťuje a vznikajú uličné typy osídlení.

Lánový systém rozdeľovania pôdy je typický práve pre kolonizačné obce, čo potvrdzujú najnovšie výskumy aj v iných oblastiach.⁶⁴ Tento systém delenia pôdy, charakteristický aj pre skúmanú oblasť, spočíva v tom, že jednotlivé pozemky sa tiahnu dlhými pásmi cez obidve strany údolia a v prostriedku lánu pri potoku a ceste majiteľ má postavený dom a hospodárske staveniská. Takéto obce sa vyznačujú rozťahnutou reťazovou zástavbou, často až na niekoľko km. Najdlhšia obec s týmto systémom rozdeľovania

⁶¹ Podrobnejšie pozri: Sopoliga, M.: *Narodne žytlo ukrajinciv Schidnoji Slovaččyny*. Bratislava – Prešov 1983.

⁶² Pôsobením týchto činiteľov v iných národopisných oblastiach sa zaoberajú Niederle, L.: *Život starých Slovanů, oddíl kulturní, III., sv. I*. Praha 1921, s. 186-195; Ciolek, G.: *Wplyw środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*. *Lud*, 1952, t. XX XIX, *Architektura i krajobraz wsi*. Warszawa 1958; Persowski, P.: *Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wloskiem w ziemi Lwówskiej*. Lwów 1927; Kovaljov, S.: *Geografičeskoje izučeniye seľskogo rasselenija*. Moskva 1960; Stel'mach, A. Ju.: *Istoryčnyj rozvytok siľskych poseleň na Ukrajinii*. Kyjiv 1964 atď.

⁶³ Stel'mach, A. Ju.: c. d. s. 228.

⁶⁴ Láznička, Z.: *Typy venkovských osídlení v Československu – Práce brněnské základny ČSAV, sv. 28, seš. 3, 1956*. Frolec. V.: *Lidová architektúra na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1974, s. 145.

pôdy v našom regióne je Osturňa a meria vyše 9 km. Podobný charakter majú aj susedné slovenské obce Jezersko, Malá Franková a Zálesie.

Topografické diferencie zapríčinili aj niektoré lokálne zvláštnosti v zástavbe obcí. Tak napríklad v úzkych dolinách, v ktorých horský potok tečie tesne popri jednom z ich svahov, zoraďovali sa domy obce v jednej línii po tej strane potoka, kde zostával širší priestor medzi ním a ďalším svahom. Medzi potokom a radom stavieb vznikala cesta. Výskyt takýchto obcí je veľmi zriedkavý, no o ich existencii svedčia väčšie alebo menšie časti jednotlivých dedín (Parihúzovce, Topoľa, Osadné, Jalová, Ruské, Krivá Olka, Nižný Komárnik, Nižná Jedľova).

Ak tento priestor medzi horským potokom, tečúcim popri jednom zo svahov doliny a ďalším svahom bol širší, stavali domy v dvoch líniiach, medzi ktorými sa vytvárala cesta. Preto potôčik tiekol poza obec (napríklad Uličské Krivé, Kolonica, Nižná Vladiča, Chotča, Kamienka, Litmanová a iné).

V prevažnej väčšine prípadov však potok tečie stredom doliny a po jeho obidvoch stranách sú rozostavané budovy, takže znovu sa vytvárali dve línii stavieb, pozdĺž horského potoka, paralelne s ktorým sa tiahla cesta. V tomto prípade pre komunikačné spojenie s usadlosťami nachádzajúcimi sa na druhej strane potoka zriaďoval si ľud úzke mostíky, ktoré sa nazývali "lavky". Dobytky a volské alebo konské poľahy prechádzali obyčajne cez plytšiu časť potoka. K osadám tohto typu môžeme zaradiť napríklad Šmigovec, Klenovú, Kalnú Roztoku, Ruskú Bystrú, Veľkrop, Vagrinec, Kečkovce, Nižný Tvarožec a iné. V niektorých obciach (napríklad Nová Sedlica, Zboj) cesty boli dokonca z obidvoch strán potoka, ktoré sa na konci dediny prostredníctvom jednoduchého dreveného mosta spojili.

V okolí Bardejova (Becherov, Cigelka, Hrabské, Snakov) priestrané doliny umožňovali obyvateľstvu medzi dvoma radmi domov v intraviláne obce vytvárať ešte aj tretí rad stavieb zoskupením väčšieho množstva sýpok.

V súčasnom období ďalší rozvoj sídelných typov, včítane architektúry, v skúmanej oblasti je už do značnej miery regulovaný štátnymi orgánmi.

Z predchádzajúcej stručnej analýzy jednoznačne vyplýva, že ľudová architektúra Rusínov-Ukrajincov na východnom Slovensku bola veľmi tesne spätá s prírodou rodného kraja. Stala sa výrazným prejavom nefalšovaného prirodzeného ducha ľudového tvorcu, jeho majstrovstva, zmyslu pre krásu a harmóniu s okolitým prostredím. Ľudové stavby patria medzi najmarkantnejšie prejavy tradičnej materiálnej kultúry. Sú výsledkom pôsobenia sociálno-ekonomických, kultúrno-etnických a v neposlednej miere aj prírodno-klimatických podmienok života našich predkov.

Prírodné prostredie teda zohrávalo vo formovaní ľudového staviteľstva dôležitú úlohu, ba v niektorých momentoch, napríklad v orientácii domu, v tvarovaní strechy, v spôsobe tepelnej izolácie a pod., bolo vždy určujúce. Keďže príroda poskytovala základný stavebný materiál, zákonite sa stala jedným z rozhodujúcich faktorov celkového architektonického vývoja niekdajšej dediny. Veľmi zreteľne sa to prejavilo práve na tradičnom ľudovom dome, ktorý v rámci konglomerátu obytno-hospodárskych stavieb mal dominantné postavenie. V tejto súvislosti bolo by zaujímavé detailne rozanalyzovať aj problematiku ostatných tradičných ľudových stavieb, zvlášť

drevených cerkví, ktoré svojou prirodzenosťou, skromnosťou, originálnym technicko-umeleckým stvárnením, ale aj spoločenským významom, sa zaradili medzi najcennejšie kultúrne skvosty Slovenskej republiky a nesporne patria do klenotnice svetovej kultúry. Bohaté skúsenosti našich predkov môžu byť veľmi užitočné najmä pri skvalitňovaní súčasného životného prostredia.

Ľudové staviteľstvo v oblasti Vlárskeho priesmyku

Milan Chlebana

Skúmanú oblasť tvorí päť lokalít: Horné Srnie, Nemšová, Kľúčové, Ľuborča a Trenčianska Závada. Prvá má status obce, ďalšie štyri patria do mestskej aglomerácie Nemšová od roku 1989. Vyššie uvedené obce patrili v minulých desaťročiach pod jeden notariát. Do roku 1863 mali spoločnú farnosť v Nemšovej, Horné Srnie sa v tomto roku osamostatnilo.

Obyvatelia tohto mikroregiónu nosili jeden typ ľudového odevu, ktorý je veľmi blízky kroju v neďalekej Súčanskej doline. Všetky lokality sa nachádzajú na predhorí Bielych Karpát, Horné Srnie a Trenčianska Závada sú k tomuto horstvu najbližšie. Zaujímavou je tiež skutočnosť, že tri z nich (Horné Srnie, Nemšová, Ľuborča) sú situované na brehoch rieky Vlára, ďalšie dve (Trenčianska Závada a Kľúčové) sa nachádzajú v jej blízkosti.

Pri klasifikácii slovenskej ľudovej kultúry vyslovil profesor Karel Chotek myšlienku, že Vlársky priesmyk je rozhraním severnej a južnej národopisej oblasti Slovenska. Samozrejme, že toto členenie možno chápať skôr orientačne, než striktne. Niektoré prvky materiálnej kultúry skutočne mikroregión radia skôr k severnej oblasti, ale v zásade možno s Karлом Chotkom súhlasiť. O ľudovom staviteľstve tejto oblasti existujú len veľmi skromné a torzovité zmienky. Nachádzajú sa v práci profesora Jana Húska "Hranice mezi zemí Moravskoslezskou a Slovenskem". Týkajú sa Horného Srania ako pohraničnej obce, ležiacej v ústí Vlárskeho priesmyku zo slovenskej strany.

Nemšová, Ľuborča a Kľúčové ležia na vážskej nive, resp. jej okrajoch, Horné Srnie a Závada skôr v nerovnom teréne. Pri osídľovaní mali dôležitú úlohu vodné toky. V Hornom Srní, Závade, Ľuborči i Nemšovej sa pôvodná zástavba vyvinula na brehoch potokov. V Hornom Srní je to Horný koniec, v Nemšovej to boli miestne časti Hornov a Kamenec. Ďalšia zástavba vznikla vedľa cestných komunikácií v podobe dvojstranných ulicoviek. Horné Srnie má aj niekoľko osád v extraviláne: Zábava, Rajkovec, Čakanov a najnovšie sú Rybníky, situované od dnešnej štátnej hranice vo Vlárskom priesmyku smerom k materskej obci. Inak sa osídľovalo Kľúčové. Prevažná časť domov je tu umiestnená po obidvoch stranách štátnej cesty z Nemšovej do Trenčína. Je to najstaršia časť lokality, napriek tomu, že z Doliny priteká potok, podobne ako v predchádzajúcich prípadoch. Ďalšie ulice tu tvoria pôdorys veľkého átria so záhradami uprostred. Približne dva kilometre od Nemšovej

sa nachádza menšia sídelná jednotka – Nová Nemšová. Vznikla v roku 1920 na náklady štátu, ako dôsledok povodne na rieke Vlára, ktorá zničila časť Horného Srnia. Niektorí postihnutí sa nast'ahovali do týchto nových príbytkov. Táto osada sa ponáša na dvojstrannú ulicovku pri štátnej ceste. Domy na pravej strane (v smere toku Vlára) od cesty sú radené vedľa seba a rovnobežne s cestou, majú uhlovú dispozíciu. Domy na ľavej strane sú umiestnené vedľa seba v dvoch radoch, ale tieto rady stoja kolmo na štátnu cestu a majú rovnakú dispozíciu. Vchod do dvorov je cez podbránie, uzavreté doskovou bránou, ktorá je v hornej časti oblúkovitá. V oblúku sa nachádza výzdoba, pripomínajúca slnko s lúčmi.

Historické správy z polovice 16. storočia (1549, 1550) informujú o sedliackych a želiarskych rodinách. Boli to spoločenstvá, ktoré pracovali na pôde a chovali domáce zvieratá. Z tejto skutočnosti vyplýva, že ľudové stavby tohto obdobia môžeme rozdeliť z funkčného hľadiska na dve skupiny: 1. Objekty obytné – pre ľudí; 2. Objekty hospodárske – odkladacie, skladovacie, ustajňovacie. Aký mali pôdorys, aký materiál použili vtedajší stavebníci, s určitosťou nevieme. Podľa prírodných podmienok a na základe analógií si môžeme v tomto smere vytvoriť približnú predstavu.

Historické pramene z polovice 18. storočia (1754) o neďalekej Dolnej Súči hovoria, že všetky stavby tu boli z dreva. Po požiari v tomto roku stavebníci začínajú využívať aj iné materiály. Vzhľadom na približne rovnaké klimaticko-prírodné podmienky môžeme predpokladať, že v sledovanom mikroregióne bolo drevo po stáročia najdôležitejším stavebným materiálom. Do našej prítomnosti sa zachovali drevené stavebné objekty, napríklad stodoly postavené starou zrubovou technikou. Okrem dreva, dôležité boli ďalšie stavebné materiály, vyskytujúce sa v chotároch obcí: kameň a hlina. V Nemšovej bola hlina natoľko kvalitná, že v chotárnej časti Hliník čerpala miestna tehelná túto surovinu niekoľko desaťročí.

Z hlinenej tehly sa budovali predovšetkým ľudské príbytky – obytné domy, ale využívala sa aj na stavbu ďalších (hospodárskych) objektov, ako sú maštale a stodoly. Nemožno zabudnúť ani na kameň, ktorý sa v prírode tiež hojne vyskytuje – pri potokoch, riekach alebo ako lomová surovina. Kamene sa ukladali do základov a stavali sa z nich múry. Kameň bol dôležitý aj pri budovaní vodných zdrojov – kovaných studní. Studne sa po obvode vykladali kameňom kvôli pevnosti stien – aby sa nezosypali, ale tiež kvôli kvalite pitnej vody. Okrem zrubových stavieb používali stavebníci drevo aj na konštrukciu striech, doskovo-žrd'ové výplne a pri zhotovovaní oplotení.

V dvadsiatom storočí postupne pribúdajú nové stavebné materiály. Najskôr je to pálená tehla rôznych podôb a modifikácií, doma pripravené kvádre zo zmesi škvary, štrku a cementu a v posledných približne tridsiatich rokoch priemyselne vyrábané popolčekové tvárnice.

V sledovanom regióne boli ľudové stavby tradične radené do hĺbky dvora, orientované štítovým priečelím ku komunikácii. Z tohto pravidla existuje výnimka, keď na jednej strane pozemku bývali postavené obytné objekty, na druhej strane hospodárske staviská. V prvom prípade je to jednostranná zástavba, v druhom dvojstranná. Na širšom teritóriu Bielych Karpát malo tradičné ľudové obydlie dvojpriestorovú podobu s týmto radením od komunikácie: izba, pitvor. Podľa údajov z dostupnej odbornej literatúry, asi v druhej polovici 18. storočia pribúda k dvojpriestorovej forme tretí priestor, ktorým je komora. A tento stav tradičného ľudového domu sa v podstate zachoval asi do polovice 20. storočia – ešte v tomto období sa také obydlia budovali. Z týchto troch priestorov bola vykurovaná len izba, kde sa nachádzala pec s kúreniskom a čel'ust'ami obrátenými dovnútra tejto miestnosti. V druhej polovici 19. storočia sa ohnisko prenieslo do pitvora, tu boli čel'uste a teleso pece sa vykurovalo odtiaľto. Bol to pokrok v bývaní, pretože dym z ohniska už nečmudil v izbe.

Z našej záujmovej oblasti máme o dymnej izbe zaujímavý doklad z literatúry. Týka sa Kľúčového a pochádza z pera Jozefa Ľudovíta Holubyho. Tento mladý študent evanjelickej teológie bol vychovávateľom v rodine Jána Scherza. V auguste roku 1858 prichádza na letný byt Scherzovcov do Kľúčového. O svojich dojmoch z tejto obce sa vyjadril nasledovne: “Tu v Kľúčove som videl po prvý raz v mojom živote vnútro chatrných domkov sedliackych. Malo ma tam zadusiť, lebo v chalupe komína nebolo a dym sa valil dverami a oknami von. Málo chýbalo, že som sa nad takýmto biednym bývaním pracovitého ľudu nerozplakal. Ba, že si niekto nedal záležať, aby ľud pekným spôsobom k tomu priviedol, aby si slušnejšie, čistejšie, jasnejšie a tak aj zdravšie domky staval a nebýval v jednej miestnosti s teliatkom, alebo s prasiatkom, alebo s pár ovečkami.” Toto nie veľmi vábne svedectvo J. Ľ. Holubyho je s odstupom času veľmi cenné, hneď z dvoch hľadísk. Po prvé: je dôkazom, že vykurovacie zariadenia nemali odvod dymu ešte na začiatku druhej polovice 19. storočia (1858). Dym voľne unikal von dverami a oknami. Po druhé: prítomnosť mláďat domácich zvierat s ľuďmi v obytných priestoroch. Tieto malé zvieratá ukrývali chovatelia v izbách najčastejšie počas silných mrazov v zimných mesiacoch, keď maštal' ani chliev neboli zárukou dostatočnej teploty. Dodnes sa v regióne rozprávajú úsmevné príbehy o tom, ako teliatko povláčilo gazdu a gazdinú s posteľou, o ktorú bolo priviazané.

Poschodové domy alebo domy s výškou sa vyskytovali len ojedinele (Závada, Nemšová) a možno konštatovať, že tu nedošlo k rozvoju vertikálneho členenia domu do takej miery, ako je to v južnejšej časti Bielych Karpát.

Pece vykurované z pitvora sa zachovali v izbách ešte v prvých desaťročiach 20. storočia. Potom prichádza k radikálnej zmene vo vykurovaní

priestorov ľudového domu. Na prelome 19. a 20. storočia sa pitvor mení na kuchyňu, vykurovanie tu zabezpečuje murovaný sporák a kuchyňa sa stáva dominantným priestorom domu. Tu sa zdržuje väčšina členov rodiny, pripravujú i konzumujú sa tu jedlá, prijímajú sa návštevy. Izba sa postupne mení na paradnu miestnosť, kde sa udržuje čistota, spávajú tu manželia s mladšími deťmi.

Po izbe a pitvore, resp. kuchyni, bola komora tretím priestorom ľudového domu. Táto miestnosť mala odkladaciu a skladovaciu funkciu, ale využívali ju niektorí členovia rodiny aj na spanie, napríklad mladé manželské páry.

V rokoch medzi svetovými vojnami, začínajú sa sporadicky objavovať domy pôdorysu písmena L, alebo ľudovo pomenované "na vinkel". Vchod do domu býva voľný alebo cez podbránie. Tento typ domu prináša v regióne jednu novotu: v ľudovom obydľí sa objavuje ďalšia izba. Rozmach budovania tejto podoby domov nastáva po druhej svetovej vojne, keď pribúdajú i ďalšie priestory – napríklad obývacia izba a kúpeľňa.

Stavba domu bola záležitosťou stavebníka, ale zúčastnila sa jej bližšia i vzdialenejšia rodina. Podľa finančných možností jednotliví stavebníci volili spôsob stavby: svojpomocou alebo si najali pracovníkov. Kde bol nedostatok finančných prostriedkov, tam sa snažili realizovať čo najviac prác svojpomocne. Naopak, kto si to mohol dovoliť, ten si najal majstrov i pomocníkov.

Pred samotnou stavebnou činnosťou upravili pozemok do roviny a vykopali základy. Tie dosahovali hĺbku okolo 80 cm, nad zemou vyčnievali od 30 do 60 cm. Základy v zemi i nad jej úrovňou boli z kameňa, spájané hlinenou maltou. Múry boli vymurované z nepálenej tehly, ktorú si stavebníci zhotovili sami. Hlinené múry boli na izbe, pitvore, komore a niekedy i na maštali. Tú v niektorých prípadoch budovali z kameňa, vzhľadom na to, že kamenné múry lepšie odolávali čpavkovým výparom z hnoja a močovky.

Stropy na hlinených stavbách boli z dreva, tak sa v niektorých prípadoch zachovali do súčasnosti. Strop držali povalové hradi, ktoré boli uložené priečne. Bývali obyčajne smrekové, okresané zo štyroch strán. Nad maštal' sa snažili roľníci uložiť trámy z dubového dreva, ktoré lepšie znášali čpavkové výpary. Na trámy sa ukladali dosky v podobe záklopu – prekladaním. Keď bola hotová drevená časť stropu, nasypali tu mokrú hlinu premiešanú s plevami, ktoré zaistovali lepšiu súdržnosť tohto materiálu.

Po skončení týchto prác sa začalo s prípravou dreva na strešnú konštrukciu. Opracovali ho tesári kresaním. Práce spojené s konštrukciou strechy boli náročné na odbornosť. Preto bolo potrebné, aby ich viedol aspoň jeden znalec, ktorý dirigoval ostatných pracovníkov. Niekedy pracovali na konštrukcii strechy skupiny odborníkov. Po dĺžke celej stavby ukladali sa obojstranne drevené trámy – podhrannice. Na tieto trámy uložili priečne

vazebné hradi, ktoré prečnievali mimo múrov – na chrbtovej strane boli kratšie, na dvorovej dlhšie. Na ich koncoch, opäť rovnobežne na obidvoch stranách kládli tesári ďalšie trámy – pravillá. Na nich potom pripevňovali spodné časti jednotlivých krokiev. Na vrchných koncoch sa krokvy spájali na čap a dlabu, pričom čap bol výčnelok jednej krokvy a dlabu bola zasa priehlbina na konci druhej krokvy. Známe bola aj spájanie na pláti, vtedy spájané konce krokiev boli zrezané na polovicu, tak aby zapadali do seba. Konštrukcia strechy sa zosilňovala v regióne dvomi spôsobmi. Častejší a jednoduchší bol pánt, ktorý má miestne pomenovanie hambálek. Umiestňovali ho ako priečny trám na každý tretí pár krokiev. Menej sa vyskytovalo zosilnenie konštrukcie strechy, pri ktorom sa používala stolica. Tento spôsob podopieral krokvy ešte v jednom bode, približne v strede ich dĺžky. Keď bola konštrukcia strechy hotová, pribíjali na krokvy laty pod krytinu. Celá strešná konštrukcia sa v regióne nazýva krov. Treba pripomenúť, že staršie strechy mali odkvapky na tri strany, to znamená, že na priečelí nebol štít, ale valba. V 20. storočí zostal z valby len malý náznak v podobe trojuholíka v hornej časti štítu. Staršie štíty boli drevené s niekoľkými výzorníkmi, v 20. storočí murované a omietnuté tiež s výzorníkmi, prípadne výklenkom pre drobnú sošku svätca.

Ešte v 20. storočí bola časť obytných domov i ďalších stavebných objektov pod krytinou z ražnej slamy a zriedkavo sa vyskytoval aj šindel. Tvrdá krytina sa objavuje až koncom 19. storočia. Je to cementová i hlinená škridľa, medzi svetovými vojnami plech a nakoniec eternit. V druhej polovici 20. storočia sa stavby už nepokrývajú slameným materiálom.

Do začiatku 20. storočia boli podlahy v obytnej časti domu hlinené. Viac – menej pravidelne sa vymazávali rozriedenou ílovou hlinou. V maštali pod hospodárskymi zvieratami bývala podlaha z hrubých dubových alebo borovicových trámov. Steny hlinených domov bývali omietnuté hlinou alebo vápennou maltou, olíčené vápnom, ktoré bolo farebne pritónované. Podstanie od dvorovej časti bolo zvýšené z hliny, pridržiavali ho nekresané trámy.

Dôležitým stavebným objektom v roľníckych usadlostiach bola stodola. Jej dôležitosť zdôrazňovala aj vzdialenosť od obytných priestorov. Bývala umiestnená v zadnej časti dvora prípadne záhrady, 15-40 metrov od domu. Táto vzdialenosť bola aspoň malou poistkou pred požiarmi, ktoré decimovali naše obce. Keď sa stalo, že zhoreli obytné časti, zachovala sa stodola s krmivom pre domáce zvieratá. Často bola pre postihnutú rodinu prvým dočasným obydlím po požiari. Na týchto stavebných objektoch sa dochovala pestrosť stavebných materiálov tak, ako na žiadnych iných. Možno celkom reálne predpokladať, že prvým stavebným materiálom tu bolo drevo. Z päťdesiatych rokov 20. storočia dochovaná fotografia predstavuje stodolu v Nemšovej, ktorá má štvorodkvapovú strešnú konštrukciu, krytinu zo slamy.

Najzaujímavejšia na tejto stodole je časť jednej steny. Tu sa dochovala veľmi starobylá technika vypletania prútím v horizontálnom smere pomedzi vertikálne postavené žrde. Ďalšou technikou, ktorá sa používala, bolo vymurovanie stien z nepálenej tehly. Tu sa nechávali otvory v múroch i štítoch vynechaním tehiel, ktoré slúžili na vetranie krmiva. Uplatňovala sa aj starobylá technika nabíjania hlíny do doskového debnenia (Závada). Známe bolo tiež postavenie pilierov na rohoch stodoly z nepálenej tehly, pálenej tehly, kameňa alebo betónu. Zbytok stien bol drevený zo žrdoviny alebo dosiek. Tieto časti stien nemuseli byť urobené dôkladne, nepriepustne. Malé otvory, ktoré spôsobili nerovnosti dreva, slúžili v týchto objektoch na vetranie krmiva. Niektoré stodoly mali trámovú konštrukciu, na ktorej boli pribité dosky. Pre úplnosť ešte spomenieme budovanie stodôl zrubovou technikou. Prikresané trámy z mäkkého, ale i tvrdého dreva sa spájali čapovaním na rohoch. Na stodolách sa najdlhšie zachovala slamená krytina. Nové progresívne stavebné prvky sa uplatňovali najskôr na iných stavebných objektoch roľníckej usadlosti. Stodoly boli v ľudovom staviteľstve konzervátorom archaických stavebných, tektonických, materiálnych i priestorových prvkov.

V skúmanom regióne majú stodoly obdĺžnikový pôdorys, symetrický alebo asymetrický, objekty sú priečne prejazdne, s vrátami na oboch stranách. Vedľa prejazdneho priestoru, ktorý sa nazýva holohumnica, sú po stranách skladovacie časti na obilie, resp. vymlátenú slamu alebo seno. Holohumnica slúžila pôvodne na mlátenie obilia cepami až do nástupu strojového mlátenia. Nad týmto prejazdným a súčasne pracovným priestorom bol nie celkom pevný strop – polešenie. Nad záčinmi, kde sa uskladňovala slama, strop nebol. Okrem symetrických stodôl sa budovali aj asymetrické. Tie pozostávali tiež z holohumnice, ale záčin mali len z jednej strany.

Treba ešte spomenúť hospodárske stavby, nachádzajúce sa v extraviláne obcí. V urbári z roku 1623, týkajúceho sa Nemšovej sa dozvedáme, že v lesoch (bližšie nešpecifikovaných) stáli tri koliby pre panské ovce. V regióne bolo niekoľko salašov, ktoré zanikli až po kolektivizácii. Koliba bývala postavená z nepálenej tehly, s bačom tu žili a pracovali aj príslušníci jeho rodiny. Košiare boli väčšinou stále, len v jesenných mesiacoch sa hnojili niektoré pozemky košarovaním – prekladáním košiara z miesta na miesto podľa potreby.

V chotárnej časti Branné patriacej do Horného Srnia, stáli v minulosti filiálne hospodárstva – salaše. Na túto skutočnosť nás upozorňujú aj miestne názvy Dolné Salaše a Horné Salaše. Termín salaš pre letné filiálne hospodárstva je známy aj v susedných lokalitách Bolešov a Kameničany. V Hornom Srní, ako v jedinej lokalite skúmaného mikroregiónu boli známe lúčne senníky – stodvolki. Boli postavené zrubovou technikou, mali obdĺžnikový pôdorys, dvojspádovú strechu pokrývala slama. Nemali okná ani

dvere, seno sa ukladalo i vyberalo štítovými otvormi. Tu bolo uložené seno, pre ktoré nemali hospodári miesto vo svojej usadlosti. V zimných mesiacoch ho odvážali na saniach podľa potreby do obce.

Na záver možno zhrnúť poznatky o ľudovom staviteľstve v oblasti Vlárskoho priesmyku do niekoľkých bodov:

1. Ľudový dom bol orientovaný štítovým priečelím ku komunikácii. Zástavba do hĺbky dvora mala prevažne jednoosovú podobu.
2. Až do polovice 20. storočia mal ľudový dom trojpriestorovú dispozíciu – izba, kuchyňa, komora. Vertikálne členenie domu sa vyskytovalo ojedinele.
3. Známa bola aj technika stavby múrov nabíjaním, ktorá je charakteristická skôr pre južné oblasti.
4. Stodoly sú priečne prechodné, symetrické i asymetrické postavené z rôznych druhov materiálu: nabíjanice, kameň, surová i pálená tehla, drevo a kombinácia materiálov.
5. V 20. storočí boli stavby pokryté rôznymi druhmi krytiny: slama, šindel, škridla, plechy, eternit.
6. Po druhej svetovej vojne sa mení tradičná trojpriestorová dispozícia najskôr na uhlovú, potom štvorcovú. V posledných desaťročiach sa budujú obytné domy podľa katalógov alebo projektov architektov.
7. V našej prítomnosti tradičná trojpriestorová dispozícia dožíva a v nezmenenej podobe sa vyskytuje ojedinele.
8. Bačovské koliby sa vyskytovali vo všetkých lokalitách. Filiálne hospodárstva pre hovädzí dobytok a lúčne senníky budovali len roľníci z Horného Srnia.

Literatúra a pramene

HÚSEK, Jan: Hranice mezi zemí Moravskoslezskou a Slovenskem. Praha 1932.

MRUŠKOVIČ, Štefan: Ľudové staviteľstvo. In. Stará Turá. Štúdie o histórii, ľudovej kultúre a nárečí. Bratislava 1983.

MJARTAN, Ján: Jozef Ľudovít Holuby. Národopisné práce. Bratislava 1958.

HORNÉ SRNIE. Pri príležitosti 550. výročia prvej písomnej zmienky o obci vydal MNV v Hornom Srní (1989).

NEMŠOVÁ 1242-1998. Vydal: Mestský úrad Nemšová pri príležitosti 750. výročia prvej písomnej zmienky v júli 1992.

DOLNÁ SÚČA, 1208-1998. Vydal: Obecný úrad v Dolnej Súči pri príležitosti 790. výročia. Terénne výskumy v jednotlivých lokalitách v rokoch 1998 a 1999.

**Prezentácia tradičného spôsobu bývania
zo zbierkového fondu SPM –
komunikačno-konfrontačná kategória medzinárodných veľtrhov
nábytku a bývania**

Eva Kollárová

Slovenské poľnohospodárske múzeum v Nitre má špecifické postavenie v rámci siete múzeí na Slovensku. Je determinované inorezortným zriaďovateľom, ktorým je (na rozdiel od väčšiny múzeí) Ministerstvo pôdohospodárstva SR, prirodzene jeho špecializáciou a vo veľkej miere prevádzkovateľom Agrokomplexom – Výstavníctvom v Nitre. Vymenované faktory výrazne rysujú charakter činnosti zariadenia – finálne výstupy či už v oblasti akvizičnej, propagačnej, publikačnej, alebo prezentačnej. Odlišnosti v porovnaní so štandardnými múzeami sú viaceré. Viditeľné v riadení, organizačnej štruktúre, funkčnom zaradení pracovníkov, ale hlavne v nazeraní na odbornú múzejnú činnosť, ktorej pohľad poľnohospodárskych inžinierov neprípisuje prioritu. Dôraz v činnosti SPM je kladený skôr na poľnohospodárstvo *en bloc*. Odborne vzdelaný pracovník s praxou v štandardnom múzeu v dôsledku uvádzaných skutočností veľmi ťažko prenikne do tohto špecifického organizmu bez toho, aby znefunkčnil niektorý jeho dôležitý orgán, ktorý je potrebné v konečnom dôsledku naopak ozdraviť a posilniť. Ale to je vecou optiky pohľadu, hľadania správnej platformy na efektívne využitie odborných vedomostí v prospech múzea a prirodzene tiež vecou iného diskusného fóra.

Môj príspevok je skôr zameraný na vyzdvihnutie pozitív dotknutého špecifika, ktoré vidím v prvom rade v oblasti prezentačnej. Možno ani jedno muzeálne zariadenie na Slovensku nemá také možnosti predstaviť pestrosť a početnosť zbierkového fondu, aké každoročne využíva Slovenské poľnohospodárske múzeum. Je to hlavne z titulu, že ho spravuje podnik (uvedený v úvode), ktorý sa špecializuje na organizovanie medzinárodných veľtrhov a výstav rôznorodého tematického zamerania. Stalo sa akýmsi nepísaným pravidlom, že medzi vystavovateľmi pravidelne figuruje aj SPM. Múzejné prezentácie na veľtržných fórach nie sú iba do počtu, náhodným zoskupením a prehliadkou predmetov zbierkového fondu, naopak snahou pracovníkov je, aby priniesli explikáciu poznanej skutočnosti v kontexte s hlavným zameraním toho-ktorého podujatia. Z pohľadu propagácie a

návštevnosti sú naozaj veľkým pozitívom pre múzeum. Len pre ilustráciu uvediem napríklad návštevnosť na medzinárodnom poľnohospodárskom a potravinárskom veľtrhu Agrokomplex sa pohybuje rádovo okolo 400 000, návštevnosť na medzinárodnom veľtrhu nábytku a bývania je priemerovaná počtom 80 000. Tieto čísla nie sú kulminujúce, naopak je evidentný ich každoročný vzrastajúci trend. Aj keď si ich príprava vyžaduje naozaj zodpovedný prístup od odborného garanta z dôvodu krátkodobého trvania (4-8 dní), variabilite prezentovaných oblastí, každoročnej tematickej periodicite a pestrej skladbe návštevníkov, sú kladným prvkom v celkovej štruktúre odbornej činnosti múzea. Podporujú u zostavovateľa zodpovednosť, kreativitu, flexibilitu, potrebu odborného štúdia, podrobného poznania kapacitných možností zbierkového fondu a cieľavedomú akvizíciu. Nakoľko aj originalnosť (s určitou dávkou atraktívnosti) výpovednej hodnoty týchto výstav je vždy úmerná celkovej úrovni spracovania dokumentovanej skutočnosti.

Vrátim sa k nosnej téme konferencie, ktorou je *Domov a životný priestor v tradičnej ľudovej kultúre na Slovensku*. Zameriam sa na prezentačné aktivity Slovenského poľnohospodárskeho múzea cez prizmu účasti na medzinárodných veľtrhoch nábytku a bývania, s dôrazom na fenomén komunikácie a konfrontácie tradičného spôsobu bývania s progresívnymi trendmi a názormi vývoja nábytku a štýlu bývania.

V úvode som spomenula, že činnosť SPM je špecializovaná na dokumentovanie dejín poľnohospodárstva a tradičnej roľníckej kultúry na Slovensku. Z čoho sa odvíja aj mapovanie tradičných foriem bývania roľníckej, remeselníckej, robotníckej, ale tiež meštiackej pospolitosti a zhromažďovanie hmotných dokladov k tejto problematike. Je to naozaj širokospektrálna tematická oblasť podporená rôznorodou a pomerne početnou škálou zbierkových predmetov. Stupeň ich dokumentačného spracovania síce zodpovedá odbornej erudícií doterajších správcov fondu, ale cieľavedomou uvedomelou odbornou múzejnou činnosťou s dôrazom na rekatalogizáciu a systematické dopĺňanie vývojových radov vytvára dostatočnú bázu exponátov vhodných na prezentovanie. V priebehu deviatich ročníkov veľtrhov nábytku múzeum vystavovalo spálňové a kuchynské komplety, nesúce znaky tradičnej roľníckej a remeselníckej society a jej kultúry bývania. Predstavené boli tiež historické vývojové rady sedacieho a lôžkového nábytku, ich kompletnosť bola determinovaná možnosťami zbierkového fondu. A v rámci spolupráce s inými vystavovateľmi dotvárali expozičné plochy súčasných výrobcov a predajcov nábytku vybrané solitéry historického mobiliáru – exponáty ako výrazní nositelia dobových štýlov bývania, resp. precíznej remeselnej zručnosti stolárskych majstrov, ich vkusu a kreativity. V tomto prípade solitéry vystupovali ako tematický doplnok konkrétnej expozície, rozširovali jej zameranie o novú dimenziu historicko-tradičnú. Čím vlastne obohatili

ponuku tak pre odborného, ako aj pre laického návštevníka s názornou informáciou o možných analógiách vystavovaného fenoménu. Aj keď v tomto slede komunikovali s návštevníkom iba čiastkové poznatky z odbornoselekčnej a odborno-akvizičnej činnosti múzea, v konečnom dôsledku práve oni zväčšovali dynamickosť a pestrosť expozície ako celku. V tomto prezentačnom type sa nám osvedčila spolupráca s Vysokou školou výtvarných umení v Bratislave, pretože tvorivá invencia mladých interiérových dizajnérov je obrovská, kreatívne reagujúca na všetko nové. Ich výstupy vo forme moderných, abstraktných, častokrát až absurdných mobiliárov prezentované na výstave a uvádzané spolu s muzeálnymi exponátmi rovnakého druhu, ale v tradičnom stvárnení, vytvorili zámerne ostro vyhranený konfrontačný priestor. *Génius loci* – duch miesta, doby minulých storočí zápasil s duchom doby dneška, s možnou víziou zajtrajška. Boj sa odohrával pred zrakmi návštevníka, nútil ho na chvíľu zastať, zamyslieť sa a komunikovať. Komunikovať s vystavovateľmi, s exponátmi, konfrontovať klady a zápory v korelácii s vlastným hodnotovým rebríčkom. To bol vlastne zámer vystavovateľa a cieľ muzeálnej prezentácie. Múzejná komunikácia je totiž postavená na muzeáliách, pracuje priamo s faktami, prostredníctvom ktorých podáva isté informácie – výsledky odbornej interpretácie, a tak vlastne ponúka priestor na dialóg. Ak návštevníka exponát osloví a vstúpi do dialógu, prijíma komunikačné pravidlá, vzniká spätná väzba vo forme odozvy, či už kladnej alebo zápornej, ktorá potvrdzuje kvalifikovaný a správny výber scenáristu, riešiteľa predmetnej výstavnej plochy v symbióze muzeálií s modernými nábytkárskymi štýlmi.

Najpôsobivejším a najvd'áčnejším prostriedkom na prezentáciu tradičných foriem bývania rôznych sociálnych skupín sú interiérové komplety. V zbierkovom fonde Slovenského poľnohospodárskeho múzea máme našťastie viacero druhov (kuchyne, izby) z rôznych lokalít a rozdielnych sociálnych skupín (roľnícky, remeselnícky, meštiacky). Z pohľadu tvorcu výstavy – scenáristu sú jednoduché na realizáciu, ale iba v tom prípade, ak úroveň odborného vyhodnotenia dokumentovanej problematiky je správna. Návštevnícky sú výstavy zaujímavé, komunikatívne. Oslovujú všetky vekové kategórie. V prípade, že aj voľba doplnkov – muzeálií, navodzujúcich dobovú atmosféru, je adekvátne cieľu, ich informatívny a komunikatívno-konfrontačný charakter sa znásobuje. V tomto prípade nie je založený efekt konfrontácie na vnútorných rozdieloch – medzi exponátmi navzájom – v rámci jednej expozície, ako som uviedla v predchádzajúcej skupine. Je naopak vonkajší a čitateľný až v priebehu porovnávania expozície s expozíciou. Bytová kultúra dôb minulých so súčasným životným štýlom. Posledná výstava, ktorú sme v tejto skupine realizovali v rámci 9. ročníka medzinárodného veľtrhu *Nábytok a bývanie*, mala názov *Cez kľúčovú dierku – intímne čaro spálni z 30. rokov 20. storočia*.

Bol vystavovaný nábytok, spálňový komplet, produkt mestskej stolárskej dielne približne z 1. tretiny 20. storočia, nitrianskej proveniencie. Výrobky tohto druhu boli určené pre stredné meštiacke vrstvy – rodiny remeselníkov, živnostníkov, nižších úradníkov, resp. lepšie situovaných obyvateľov dedinských aglomerácií – učiteľ, farár, notár, veľkostatkár a pod. Spálňa v spomínanom období plnila funkciu odpočinkovú počas nočného spánku a choroby, bola azylom pre ženu a dieťa v období dojčenia. Skrine, ktoré boli neoddeliteľnou súčasťou zostavy, preberali funkciu šatníka na sviatočné oblečenie, spodné a posteľné prádlo. Intimitu priestoru, istú noblesu, podčiarkoval toaletný stolík, kde bol priestor na uskladnenie kozmetických potrieb, ale aj činností, ktoré súviseli s každodennou toaletou, hygienou a kozmetikou. Okrem vymenovaných funkcií bola spálňa akýmsi zrkadlom estetického vkusu pani domu, odrazom dobovej kultúry bývania, módnych trendov a zručnosti remeselníkov. Dobová ilúzia bola vytvorená názorne, bez zbytočne zaťažujúcich vysvetľujúcich textov, ktoré by v tomto prípade pôsobili skôr rušivo. Drobné muzeálne artefakty, časom vzniku zaradené do prezentovaného obdobia, zakomponované do spálňovej zostavy privolali *génia loci* zo začiatku 20. storočia. Jeho sila sa preniesla na návštevníkov v podobe príjemných pocitov.

Vývojový rad tej-ktorej tematickej skupiny z oblasti tradičného bývania je v rámci prípravy a realizácie náročnejší. Výsledok je priamo úmerný výške odbornej prípravy a štýlovej pestrosti exponátov jedného druhu v zbierkovom fonde. Pozitívom uvádzaného typu výstavy je fakt, že *vývojový rad doložený muzeálnym materiálom dostane konečnú podobu práve prostredníctvom súčasných výrobkov nábytkárskeho priemyslu*. A návštevník si odnáša z výstavy nielen príjemný estetický zážitok, ale aj kompletnú informáciu o predmetnej problematike. To znamená, že tento typ výstavy je najmenej konfrontačný, ale len v prípade, že príjemca ponúkanú problematiku vníma ako kompatibilný celok, ktorý vytvárajú muzeálie s moderným nábytkom. Akékoľvek narušenie celku vytvára časové hiáty. Vnem sa stáva nedokonalým, ba až chaotickým, nič nehovoriacim a pôvodný cieľ zostavovateľa *zaujať návštevníka* je neúčinný. Výstavu spomínaného typu *Lôžkový nábytok – vývojový rad sledovateľný zbierkami SPM* zrealizovalo múzeum v rámci veľtrhu nábytku 1997. Pri jej zostavení sme vychádzali z odborných predpokladov, že každý ľudský jedinec v súvislosti s relaxáciou a načerpaním nových síl venuje asi 1/3 denného času oddychu a spánku. V priamej úmere s rastom životnej úrovne, kultúry bývania a celkového životného štýlu rástla a vyvíjala sa aj kultúra oddychu a pohodlného spánku. Na jednej strane sa stalo zariadenie spálne viac či menej intímnu záležitosťou každej rodiny, na strane druhej je potrebné podčiarknuť, že práve *lôžko*, jeho vystlanie perinami bolo akýmsi ukazovateľom majetnosti rodiny dievčaťa. Posteľ v ľudovom prostredí sa stala tiež kultovým miestom.

Rodinné zvykoslovie počnúc narodením, cez svadbu až po úmrtie umocňovalo význam postele ako miesta, prostredníctvom ktorého sa dala zabezpečiť prosperita, sila a zdravie každého jedinca a ktoré ho ochraňovalo pred zlými silami a čarami.

Správnosť odbornej faktografie bola podoprená trojrozmernými exponátmi oddychových mobilných lôžok, jednoduchej konštrukcie, ktoré sa umiestňovali v hospodárskych priestoroch a dočasných príbytkoch – maštaľ, komora, vino-hradnícke domy a budy, senníky a pod. Ďalšiu skupinu exponátov tvorili postele v ľudovom interiéri – posteľ vystlaná perinami, posteľ šestonedielky. Poslednou skupinou boli postele v meštiackom prostredí – rôzne typy, spôsoby ustielania spolu s posteľnou bielizňou. Ucelenosť vývojového radu sa dosiahla prostredníctvom zúčastnených vystavovateľov s výrobkami postelí a ležadiel najnovšieho trendu.

Návštevníci v celku priaznivo hodnotili výber exponátov, ich inštalovanie a celkový výraz výstavného priestoru vymedzeného pre múzeum. Ich reakcie boli podmienené vekom. Staršia generácia prežíva silné emocionálne zážitky evokované spomienkami na mladosť. Mladí ľudia s úsmevom a údivom zisťujú, že už ich prarodičia robili všetko len to najlepšie pre svoje pohodlie a príjemný domov.

Na záver možno konštatovať: *múzejné výstavy primeranou formou zvýraznili komunikatívnosť veľtrhov nábytku a bývania. Prezentované artefakty vďaka ich vedeckému zhodnoteniu pôsobili ako kladný konfrontačný prvok v porovnaní tradičného s moderným.*

Plne si však uvedomujeme, že každé múzeum nemá také možnosti prezentácie, s akými som vás oboznámila v predchádzajúcich riadkoch. Tiež vieme, že v dnešných podmienkach je pomerne obtiažne, finančne náročné, pripraviť odborne hodnotnú a návštevnícky zaujímavú výstavu nielen vo vlastných priestoroch, nehovoriac už o zložitosti získania externej plochy na prezentovanie čo len zlomku muzeálnej činnosti. Z uvedených dôvodov je gesto Agrokomplexu – Výstavníctva v Nitre naozaj veľkorysé. A preto sa ho snažíme v múzeu čo najlepšie zhodnotiť aj spomínanými aktivitami. Všetko robíme v snahe a presvedčení, že sú prínosom pre obidve strany, ale hlavne pre tých, ktorým sú určené, pre návštevníkov.

Aplikácia metódy ekotypu pri výskume rodiny na Kysuciach

Lubica Herzánová

Vo svojom príspevku sa venujem vzťahu rodinnej štruktúry a rodinného hospodárenia v súvislosti s prírodným prostredím na Kysuciach. Pre zložitosť problému a množstvo materiálu získaného z prameňov, ktoré bolo nutné spracovať, som sa sústredila na jednu obec – Novú Bystricu. Vychádzala som z teórie ekotypov, rozpracovanej Michaelom Mitterauerom a jeho spolupracovníkmi.

Východisková hypotéza M. Mitterauera (Mitterauer, M. 1986:188)⁶⁵ tvrdí, že v historických dobách (štúdia sa venuje obdobiu sedemnásteho až devätnásteho storočia) existovali vo vidieckom prostredí určité “ekotypy”, ktoré sprostredkovane – cez nevyhnutné, resp. najracionálnejšie formy organizácie práce – ovplyvňovali štruktúru rodiny prevládajúcu v danej lokalite. Pod “ekotypmi” rozumie spôsoby hospodárenia dominantné v danom regióne, ktoré vznikli v dôsledku prispôsobenia sa danostiam prírodného prostredia pri získavaní obživy.⁶⁶

To však neznamená, že okrem prevládajúceho spôsobu hospodárenia sa v regióne nevyskytovali i iné spôsoby obživy, dôležitým faktom ale ostáva ich doplnkovosť, a preto nie sú pri určovaní ekotypov rozhodujúce.

Ekotypologické videnie sa zameriava na problém:

- v akej miere sa organizácia práce v jednotlivých oblastiach s charakteristickým spôsobom hospodárenia spoliehala na vlastné pracovné sily a nakoľko v nej boli využívané cudzie pracovné sily;
- čo sa vlastne dá chápať pod pojmom rodinné hospodárenie?

Táto otázka nás dovedie opäť k ďalším problémom:

- odkiaľ získavala rodina potrebné pracovné sily;
- ako vyzerala skladba rodiny ako pracovnej jednotky;
- dedenie hospodárskej jednotky v slede generácií.

S dvoma poslednými sa spája hľadanie odpovede na otázku – akú úlohu v

⁶⁵ M. Mitterauer nadväzuje na koncept ekotypov vytvorený škandinávskou školou kultúrnej antropológie. Rodinou ako produktom a tvorcom prostredia sa zaoberala i cambridgská skupina v prácach demografov, historikov a sociálnych antropológov.

⁶⁶ “Unter ‘Ökotypen’ werden dabei regional dominante Wirtschaftsweisen verstanden, wie sie durch die Anpassung der Existenzsicherung an naturräumliche Gegebenheiten entstanden sind” (Mitterauer, M. 1986:188).

oboch zohráva potomok ako pracovná sila i dedič?

Ťažiskovým obdobím môjho výskumu bola prvá polovica 20. storočia. Vychádzala som z informácií získaných zo sčítacích operátov z roku 1930, cirkevných sobášnych a krstných matiek obce Nová Bystrica, Pamätnej knihy obce Nová Bystrica, výpovedí informátorov, priameho pozorovania a literatúry. Rok sčítania ľudu 1930 som zvolila predovšetkým preto, že obdobie medzivojnových rokov bolo možné zachytiť i v spomienkach informátorov. Skúmala som rodinu vo vzťahu so špecifickými spôsobmi hospodárenia (takýto výskum sa zakladá na kvantifikačných prameňoch – najmä sčítacie hárky ponúkajú pohľad nielen do vnútra rodiny alebo domácnosti, ale i do celkovej sociálnej štruktúry spoločnosti) a zároveň aj na rodinu ako štruktúru zloženú zo živých ľudí, medzi ktorými existujú vzťahy a city (tento prístup vychádza z terénneho výskumu a literatúry). Kombinácia prameňov rôzneho druhu mi pomohla splniť zámer práce – aplikovať koncepciu ekotypov M. Mitterauera v etnologickom bádani (a to aj pre obdobie, ktoré tento autor do svojej koncepcie už nezahrňoval).

V tejto súvislosti chcem poznamenať, že obec Novú Bystricu z kysuckého regiónu som zvolila i preto, že v prvej polovici 20. storočia poľnohospodárska výroba Kysúc, ktorá bola v tomto období dominantnou aktivitou, zachovávala podstatné znaky hospodárenia predindustriálnych dôb.

Bolo neopodstatnené mechanicky prenášať charakteristické črty modelu M. Mitterauera do prostredia Kysúc. Uvedomovala som si rozdiely medzi rakúskym prostredím a našou oblasťou. Rakúsko patrí do oblasti so západným typom rodiny, Slovensko leží na hranici medzi východným a západným typom (ktorú určil v roku 1965 J. Hajnal na základe sobášneho veku, počtu služobníctva a počtu osôb, ktoré manželstvo neuzavreli počas svojho života vôbec). Na území Slovenska princíp príbuznosti pri vytváraní zoskupení žijúcich v jednej domácnosti dominoval, no za istých podmienok bol narúšaný. V súlade s hypotézou M. Mitterauera som sa sústredila na prítomnosť čelade, počet nájomníkov (hofierov) a domkárov, ktorí boli podobne ako hofieri odkázaní na nájomnú prácu.⁶⁷ Podiel skupín, ktoré M. Mitterauer nazýva “podroľníckymi vrstvami”,⁶⁸ na počte obyvateľstva mi pomohol sledovať už spomínaný problém: aké ekonomické a iné podmienky sú potrebné na to, aby rodina okrem pracovných síl regrutovaných z vlastných

⁶⁷ Pre obdobie feudalizmu je treba rozlišovať tzv. “Kleinhäuslern” - “vlastníkov malých domov”, ktorých spomína M. Mitterauer (Mitterauer, M. 1986:198) a slovenských domkárov. “Kleinhäuslern” spravidla vlastnili i polia, poľnohospodársku pôdu hoci i malej výmery, a preto sa nedá určiť rozsah podielu ich nádennickej práce v rámci hospodárenia roľníckych rodín. Pre obdobie a územie, ktorého sa týka náš výskum sa už jednotlivé vrstvy (domkári, hofieri) presne nerozlišovali. Za domkárov boli označovaní i majitelia pôdy malej rozlohy.

⁶⁸ “unterbäuerliche Schichten”

radov (deti, príbuzní) najímala pracovné sily zvonku a ktorú podobu získavania pracovných síl uprednostňovala.

Pokúsila som sa obohatiť Mitterauerovu koncepciu ekotypu rodiny o informácie z oblasti rodinného života, získané metódou interview s informátormi, ktorú on kvôli časovému ohraničeniu vyplývajúceho z charakteru sociálno-historického bádania a zameraniu jeho štúdie nevyužíval. Rodinu som sa snažila vnímať ako dynamickú spleť vzťahov, kde jednotliví členovia konajú v súvislosti s majetkovými pomermi i pod vplyvom citových väzieb zároveň. Tak sa muži, ženy, starí, mladí javili aj ako historické subjekty.

Počas výskumu bolo dôležité mať na zreteli, že **obec Nová Bystrica** leží v horskej oblasti. Členitý terén a nízka bonita pôdy spolu s vlhkými a studenými klimatickými podmienkami, ktoré spôsobili nízku úžitkovosť pôdneho fondu, zapríčinili (popri roľníctve) zvýšený dôraz na lúčne hospodárstvo, chov dobytka a lesné hospodárstvo. **Roľníctvo a chov dobytka ako hlavné zamestnania boli úzko prepojené.** Určujúci charakter pre spoločenské postavenie malo na prvom mieste roľníctvo. Na druhom mieste v poradí dôležitosti bol počet chovaného hovädzieho dobytka, ďalej oviec a ošípaných.

Tieto hlavné odvetvia zamestnania obyvateľov Novej Bystrice som dala do súvisu so štruktúrou rodín. Typy rodín som určovala na základe sčítacích operátov z roku 1930 podľa hlavy rodiny – “gazdu” a použila som triedenie podľa S. Švecovej a P. Lasletta.⁶⁹

Podľa informácií zo sčítania ľudu z roku 1930 bol počet nerodinných domácností pri výskume zanedbateľne malý (**12**). Sústredila som sa na **535 rodín**, žijúcich v samostatnom byte a samostatne hospodáriacich.

Nukleárnych rodín (typ L3) bolo 236, rozšírených rodín (typ L4) 99 a z 200 komplexných rodín (typ L5) tvorilo 59 rodín typ “veľkorodiny – joint family”.

Pomer nukleárnych rodín ku rozšíreným a komplexným rodinám je **236:299**, čo znamená, že približne na päť rodín rozšírených a komplexných pripadajú štyri nukleárne. Ako píše S. Švecová, nukleárne rodiny “tvorili v

⁶⁹ Markéta Seligová a Jan Horský v knihe *Rodina našich předků* uvádzajú definície P. Lasletta (Horský, J. - Seligová, M. 1997:35-36). Treba upozorniť na rozdiel medzi triedením S. Švecovej a P. Lasletta. Pojem rozšírené rodiny používa ale P. Laslett vo svojom triedení inak ako S. Švecová. Za rozšírenú rodinu považuje P. Laslett rodinu, ktorá obsahuje len jednu rodinu nukleárnu a okrem nej aspoň jednu osobu slobodnú a bezdetnú. Ja som sa priklonila k tejto definícii a nie k definícii S. Švecovej, ktorá pojem rozšírené rodiny považuje za súhrnný pre všetky rodiny, ktoré presiahli skladbu nukleárnej rodiny (teda tie, ktoré P. Laslett považuje za rozšírené - typ L4, ale i tie tvorené najmenej dvoma manželskými párami, ktoré P. Laslett nenazýva rozšírenými, ale “multiple” - zloženými či komplexnými rodinami - typ L5).

každom období stálu súčasť spoločenskej skladby dedín.” (Botíková, M – Jakubíková, K. – Švecová, S. 1997:27) Tento fakt súvisí s cyklickou zmenou skladby rozšírených a komplexných rodín, z ktorých sa po rozdelení alebo oddelení synovských rodín vytvorili rodiny nukleárne.

Významnú úlohu zohrávalo i prírodné prostredie uzavretého horského regiónu, lebo podmieňovalo potrebu sebestačnosti a vytvorilo tak ideálne podmienky pre existenciu komplexných foriem rodiny.

Zabezpečovanie pracovných síl pre hospodárenie v spomínaných dvoch odvetviach sa obyvatelia snažili v prvom rade naplniť vlastnými členmi. Dospelé deti ostávali na rodnom majetku i po svadbe a spolu s vlastnými deťmi prispievali k práci na rodinnom hospodárstve. Keďže medzi prvým a posledným dieťaťom v manželstve bol často vekový rozdiel i vyše dvadsať rokov, vek posledného dieťaťa bol skoro rovnaký ako vek prvého vnúčaťa. Na druhej strane doma potom ostávali i potomkovia, ktorí už nenašli uplatnenie v poľnohospodárskom hospodárení rodiny.

Podmienky vytvorené prírodným prostredím v kombinácii s vrchnostenskými zásahmi (tereziánska reforma, povolenie reálnej deľby, zákon o zrušení poddanstva, ktorý sa vzťahoval len na urbársku pôdu...), vysokou pôrodnosťou a faktom, že priemyselňovanie sa celej oblasti Kysúc dotklo len okrajovo, spôsobili nízku životnú úroveň obyvateľstva. I v prvej polovici 20. storočia sa obyvateľstvo pohybovalo v začarovanom kruhu alkoholizmu a biedy. Spomínané faktory zapríčinili v predošlých storočiach vznik tzv. doplnkových zamestnaní (ako napr. drotárstvo, sezonárstvo, pltníctvo, furmanstvo...) spojených s krátkodobým, ale i dlhodobým odchádzaním z domova. Práve forma komplexných rodín umožňovala odchod mužov a žien (žien koncom 1. polovice 20. storočia) a dokonca i celých manželských párov za zárobkami, bez ktorých by rodina často nevyžila.⁷⁰

Hlavnými pracovnými silami v rámci rodinného hospodárenia boli členovia rodiny, medzi nimi i **deti**. Grafy č. 1 a č. 2 nám sprostredkujú údaje o počte detí v roku 1930: v prvom prípade v manželstvách uzavretých medzi rokmi 1908-1912, v druhom v manželstvách, kde aspoň pre jednu osobu bolo toto manželstvo druhým (teda aspoň jedna osoba je ovdovená).

⁷⁰ V sčítaní ľudu z roku 1930 chýba v rodinách v Novej Bystrici viac ako 37 obyvateľov, z toho 23 mužov, 2 ženy, 6 manželských párov a jedna celá generácia vo veku rodičov (počet jej členov je neznámy). Ako som spomínala v časti venovanej kritickému zhodnoteniu prameňov, zadná strana sčítacieho hárku určená na zapísanie práve osôb neprítomných nám, žiaľ, údaje o nich nepodáva. Vieme len o 5 mužoch, ktorí boli v čase sčítania v USA. Dá sa predpokladať, že i ostatní chýbajúci obyvatelia odišli za prácou do USA či iných krajín. Podľa Atlasu ČSR z roku 1935 to boli najmä Nemecko, Francúzsko, Kanada a Argentína. (Atlas ČSR 1935:mapa č. 23) Podľa údajov z cirkevných matrik to boli najmä muži - synovia, ale i manželka a otcovia - od 18 do 40 rokov, teda v produktívnom veku a v plnom rozkvetení síl.

O doplnkových zamestnaniach pozri napr. Pranda, A. 1965, 1966.

Predpokladala som, že rok 1930 zachytáva rodinu vytvorenú manželstvom uzavretým v rokoch 1908-1912 tesne pred fázou, v ktorej najstaršie deti (vo väčšine prípadov dcéry) rodinu opúšťajú. Tak by sme mali dospieť k najrozšírenejšiemu výskytu počtu detí v rodinách – ako vidíme najvyššie hodnoty nadobúda graf pri počte 4 detí, tesne za ním počet detí 3 a 5. Počet detí v druhom prípade stúpa zo 4 na 5, 6, ba i 7.

Všeobecný predpoklad o väčšine rodín mnohodetných s počtom detí 9-15 údaje zo sčítania ľudu nepotvrdili. Tento fakt súvisí s vysokou úmrtnosťou novorodencov a detí vôbec.⁷¹ Približne tri štvrtiny rodín boli teda postihnuté stratou potomka.

Špeciálny problém tvoria **nemanželské deti**. Podľa údajov zo sčítania ľudu som prišla k nasledujúcim číslam: Na **609** vydatých žien pripadá **94** slobodných matiek, čo znamená, že približne každá šiesta až siedma žena bola slobodnou matkou.

V Novej Bystrici pripadá na **535** rodín **94** slobodných matiek a **127** nemanželských detí.⁷² Na jednu rodinu tak pripadá asi 0,25 nemanželských detí a asi 0,18 slobodných matiek. Na slovenské pomery sú to vysoké čísla.⁷³ Narodenie nemanželského dieťaťa bolo tolerované aj kvôli potrebe pracovných síl, ktoré sa zabezpečovali v prvom rade z rodinných príslušníkov.⁷⁴

Vysoký počet slobodných matiek súvisel s voľnými predmanželskými sexuálnymi vzťahmi. Sídlna štruktúra (voľné reťazové a rozptýlené osídlenie) a spôsob hospodárenia (individuálne pasenie na vzdialených bačoviskách, ktoré bolo prácou mladých ľudí), ktoré boli podmienené prírodným prostredím, nevytvárali podmienky pre vysokú mieru sociálnej kontroly.

Predmanželské sexuálne vzťahy boli tolerované, pokiaľ nedošlo k viditeľným následkom.⁷⁵ Podľa sčítania ľudu z roku 1930 bol najčastejší vek

⁷¹ Podľa Atlasu ČSR z r.1935 (mapa č.20) patrili Kysuce k oblastiam s najvyššou pôrodnosťou v celej medzivojnovovej ČSR (na 1000 obyvateľov pripadlo 48,5 živo narodených detí za rok). I medzi oblasťami rodín s početnými deťmi (kde počet živo narodených detí bol 7 a viac) boli na poprednom mieste. Treba ale zdôrazniť, že to, že sa deti živo narodili, nemuselo znamenať, že živé prežili celé detstvo i čas dospievania, najmä v daných prírodných a hygienických podmienkach.

⁷² Počet nemanželských detí je vyšší ako počet slobodných matiek, pretože v mnohých prípadoch bola slobodná matka viacnásobnou slobodnou matkou (najvyšší počet detí bol v takomto prípade 3).

⁷³ Počet nemanželských detí slobodných matiek je podľa Atlasu ČSR z roku 1935 oveľa vyšší v Čechách ako na Slovensku. V rámci celej ČSR nadobúdajú počty nemanželských detí v oblasti Kysúc stredné hodnoty (25,2 detí na 1000 nevydatých žien v reprodukčnom veku za rok). Ak sa na tieto hodnoty pozrieme len v rámci Slovenska, patria k hodnotám najvyšším (mapa č. 20).

⁷⁴ Podrobnejšie pozri Mitterauer, M. 1985.

⁷⁵ Napriek tomu, že obrovská väčšina obyvateľov bola vychovávaná v rímsko-katolíckej viere, zjavne nemala viera rozhodujúci vplyv na nepriaznivé posudzovanie predmanželských sexuálnych vzťahov. Vieru Kysučanov hodnotil I. Hálek takto: "Náboženské výkony plní sa sice s úzkostlivou svedomitostí, ale vnútorného, duchovného, v pravde náboženského života není..." (Hálek, I. 1903:242).

slobodných matiek pri narodení prvého dieťaťa a vek prvorodičiek v manželstve rovnaký – 21 rokov. Nešlo teda len o to, že by sa slobodnou matkou stala stará dievka kvôli biologickej potrebe stať sa matkou napriek slobodnému stavu, ale o to, že voľné predmanželské sexuálne vzťahy sa pri danom stave regulácie, či skôr neregulácie pôrodnosti spravidla skôr či neskôr skončili narodením dieťaťa. V mnohých prípadoch bolo len otázkou času, či sobáš predstihol pôrod alebo opačne.

Členom rodiny sa nestal človek len narodením. Najmä pre dievčatá bola pri patrilokálnom usídlení manželov zmena rodiny častým javom. Otázke **výberu manželského partnera** sa prikladal veľký význam. Mňa zaujímali (okrem vierovyznania, miesta pôvodu a vzdelania) najmä **ekonomické kritériá v súvislosti s vekom a stavom budúcich manželov**. Ekonomické kritérium pri výbere manželského partnera patrilo v Novej Bystrici k najdôležitejším, žiadanými vlastnosťami bola majetnosť a pracovitosť. Rodičia i ostatní členovia rodiny (najmä ženy) doň preto zasahovali. Sobáš proti vôli rodičov bol prakticky nemožný.

Nízky sobášny vek (najväčšie hodnoty nadobúdali počet žien vo veku 19-21 rokov, počet mužov 25-26 rokov), ktorý umožňoval dopĺňanie pracovných síl do rodiny. Za starú dievku bola považovaná žena staršia ako 25 rokov a mládenec starší ako 30 rokov. Dievky sa snažili tomuto osudu vyhnúť, aby netrpeli posmeškami či dokonca odsúdením zo strany spoločenstva.

Riešením nevýhod spojených so starodievovstvom alebo existenciou nemanželského dieťaťa boli sobáše s vdovcami alebo starými mládencami, ktoré boli považované za menejhodnotné. Naopak, pre vdovca bola potreba ženskej pracovnej sily natoľko dôležitá, že prižmúril oko i nad prípadnými chybami svojej nastávajúcej.

Grafy č. 3 a č. 4 podľa údajov zo sčítania ľudu z roku 1930 zobrazujú vek **vdov a vdovcov** pri druhom sobáši: graf č. 4 zobrazuje **50 z 91** všetkých vdovcov, čo je viac ako polovica, ktorí sa znovu oženili. V porovnaní s vekom žien vidíme výskyt druhých sobášov mužov i v pomerne vysokom veku. Druhý sobáš súvisí s potrebou ženskej pracovnej sily v rodine v každom období života muža. Graf č. 3 zobrazuje **16 z 97** (+ 40 vdov, u ktorých chýba niektorý z údajov, čo znemožnilo zaradenie) všetkých vdov, ktoré sa znovu vydali. V porovnaní s mužmi-vdovcami nás na prvý pohľad upúta nízky počet znovuvydatých žien. V ich prípade totiž situáciu komplikovali deti zosnulého manžela. Pri patrilokálnom usídlení rodiny patrili do rodiny otca, kde mali i dedičské právo. Ak by rodinu opustili, toto právo strácajú. Najväčšiu šancu opäť sa vydať mali vdovy bez detí, ktoré by sa v inom prípade vrátili k rodičom. Bezdetných vdov bolo podľa sčítania ľudu z roku 1930 málo (čo sa dá predpokladať pri vysokej pôrodnosti hneď v prvých rokoch manželstva).

Napriek tomu nájdeme pomerne rovnomerné zastúpenie vo všetkých vekových kategóriách. Vydávali sa teda i vdovy s deťmi – napríklad v

prípade, že videli šancu zabezpečiť pre svoje deti lepší život u nového muža. Alebo rodičia zosnulého manžela – jediného syna, vzali k sebe do domu i ďalšieho manžela svojej nevesty, ktorý vychoval ich vnúčatá, deti ich syna. Pri vydaji žien vo veku 42-47 rokov i viac boli deti z jej predošlého manželstva dospelé a schopné samy hospodáriť i bez matky. Vtedy mohla opäť opustiť rodinu a znovu sa vydať. Aj v tomto prípade musíme rátať s individuálnym charakterom i s majetkovými pomermi.

Nie vždy mohla rodina zabezpečiť pracovné sily z vlastných radov. V tom prípade sa pristupovalo k **získavaniu pracovných síl mimo rodiny**.

Ani komplexné formy rodiny sa v niektorých prípadoch nezaobišli bez trvalejších pracovných síl získaných mimo rodiny. Počet členov rodiny nebol totiž jediným faktorom podmieňujúcim prítomnosť cudzieho elementu v inak prevažujúcej forme rodinných domácností v Novej Bystrici. Musíme preto brať ohľad nielen na počet členov, ale i na štruktúru rodiny a kvalitatívne ukazovatele, ako bola napríklad veľkosť majetku jednotlivých gazdov a spôsob zamestnania (napr. v dome č. 336 išlo o komplexnú rodinu dvoch nerozdelených rovnocenných bratov, ktorí boli obaja majiteľmi rolí a mlyna) a s ním často spojená neprítomnosť niektorých členov rodiny (napr. v dome č. 303 bol manžel, za svojej prítomnosti doma gazda, v Amerike), ale napríklad i zdravotný stav členov rodiny.

V prípade chovu hovädzieho dobytku spojeného s individuálnym pasením to boli **dlhodobo najímaní sluhovia a slúžky**, ktorí pochádzali najmä z obce, z chudobných, mnohodesných a často spríbuznených rodín. Služba nebola trvalým zamestnaním, u dievčat bolo toto obdobie spojené s “dievčením”, u chlapcov s “mládenčením” do približne 18. roku života. Tento fakt potvrdzujú i informácie zo sčítania ľudu z roku 1930. V tomto roku bolo v obci **51** sluhov a slúžok, z toho v **7** prípadoch slúžili u rodín s neroľníckym zamestnaním.⁷⁶

Zvyšné **44** mali spoločné absentovanie detskej pracovnej sily odrastenejších detí (pozri obrázok), ktoré bolo potrebné nahradiť z iných zdrojov. Tento fakt hovorí o význame pracovnej sily detí. Sluhovia a slúžky sa najímali na jeden rok odmenou im bolo šatstvo, strava, strecha nad hlavou a naturálie, v medzivojnovom období niekedy i peniaze.

Najímanie sluhov súviselo napríklad i s veľkosťou majetku a zdravotným stavom jednotlivých členov.

Okrem sluhov – pastierov a slúžok – pastierok v domácnostiach pracovali i “pomocnice” – domáce slúžky, ktorých najímanie súvisí s faktormi spomínanými v predchádzajúcej vete ešte vo väčšej miere. Ich vek

⁷⁶ Boli to hájnik, dvaja hostinskí, obchodníčka, obchodník, krajčírka a farár.

sa pohyboval približne v rovnakom rozmedzí ako u pastierov – 8-21 rokov.

Získavanie pracovných síl zvonku rodiny prebiehalo v roľníctve iným spôsobom. Bohatší gazdovia v prípade potreby, ktorá bola vzhľadom na prírodné a klimatické podmienky Bystrickej doliny ako aj celých Kysúc niekedy skutočne naliehavá, **najímali chudobných gazdov, ich manželky či celé rodiny na rôzne práce** (napr. sadenie, okopávanie a vyberanie zemiakov, kosenie sena, žatvu...). Odmena nadobúdala rôzne formy: výpomoc s koňom (alebo so záprahom), celodenná strava, naturálie, v medzivojnovom období postupne i peniaze.

V Novej Bystrici väčšina rodín, v súvislosti s organizáciou práce, presahovala svojou štruktúrou rámec nukleárnej rodiny. V takýchto rodinách sa **hierarchizácia členov** prejavovala v oveľa výraznejšej miere, bola zrejmá i v nukleárných rodinách, ktorých existencia súvisela i s cyklickou zmenou rodinnej štruktúry rozšírených a komplexných rodín. Rodiny mali patrilokálny a patriarchálny charakter, ktorý sa pravdepodobne prehlboval smerom do minulosti.

Postavenie jednotlivých členov súviselo, ako kdekoľvek inde, s vlastníctvom majetku, vekom a pohlavím, ktoré sa prejavili v del'be práce v rodine i v delení majetku.

Hlavnou osobou v rodine bol **gazda**, jeho ženským protipólom **gazdiná**. Zaujímavý je najmä jej status ako aj postavenie žien vôbec. V súvislosti s odchodom mužov za sezónnymi zamestnaniami, ženy, ktoré ostali doma, boli častokrát nútené vykonávať mnohé mužské práce (pokiaľ si nemohli dovoliť nechať ich vykonávať najímanými pracovnými silami) a prechádzali na ne mnohé funkcie a právomoci ich neprítomných manželov. V mnohých rodinách tak ostávala hlavou rodiny i po smrti manžela matka-vdova, ktorá zastávala už i za života jej muža pomerne rovnoprávne postavenie.

Ukazuje sa, že štruktúra rodiny je prepojená s hospodárením a prírodným prostredím. Metódy etnologického výskumu navyiac prinášajú pohľad na človeka ako na súčasť tejto štruktúry a zároveň historický subjekt.

Zoznam literatúry

Atlas ČSR 1935 Praha

BOTÍKOVÁ, M. – JAKUBÍKOVÁ, K. – ŠVECOVÁ, S. 1997: *Tradicie slovenskej rodiny*.

HAJNAL, J. 1965: *European Marriage Patterns in Perspective*. In: *Population in History*. Ed. by D. G. Glas and D. E. C. Eversley. London.

HÁLEK, I. 1903: *Črta ze severního Trenčianska*. Hlas, roč. 5.

HORSKÝ, J. – SELIGOVÁ, M. 1997: *Rodina našich předků*. Praha.

MITTERAUER, M. 1985: *Illegitimität in Europa*. In: *Historische Anthropologie* 3, München.

1986: *Formen ländlicher Familienwirtschaft*. In: Ehmer, J. – Mitterauer, M.:

Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesselschaften. Wien.

PRANDA, A. 1965: *Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach. 1.* In: *Slovenský národopis*, roč. 13, č. 4.

1966: *Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach. 2.* In: *Slovenský národopis*, roč. 14, č. 1.

Ludová tradícia v súčasnej slovenskej architektúre

Čičelová Mária

K téme môjho príspevku som sa dostala v rámci seminára doc. PhDr. Ľ. Droppovej, CSc. Folklorizmus a folklorizácia, kde som ju spracovala do podoby seminárnej práce. V práci som sa sústredila na využívanie podnetov a prvkov ľudovej tradície v súčasnej slovenskej architektúre v období posledných desiatich rokov, ktoré priniesli okrem iných spoločenských zmien aj veľké možnosti pre nové myšlienky a realizácie v architektúre a urbanizme. Informácie som čerpala prevažne z literatúry, a to najmä z architektonických časopisov a zborníkov z odborných konferencií. Uskutočnila som aj rozhovory s niekoľkými architektmi a jedným urbanistom.

Pri výskume ľudovej architektúry a staviteľstva sa riešil aj vzťah k profesionálnej architektúre, a to najmä pri zisťovaní vplyvu profesionálnej architektúry na ľudové prostredie. Jeden z názorov považuje ľudovú stavebnú tvorbu za nižšiu a degenerovanú formu mestskej a profesionálnej architektúry. Druhým extrémom je tvrdenie, ktoré vylučuje vplyv mesta, a teda aj profesionálnej architektúry. Prikláňam sa k názoru, že pravda je niekde uprostred. Vplyv profesionálnej architektúry sa nedá vylúčiť (napríklad ľudový barok ako výsledok preberania slohových prvkov; nariadenia vrchnosti, ktoré podnietili rôzne stavebné a urbanistické zmeny na dedine, technológie a stavebné prvky sprostredkované skúsenosťami murárskych majstrov atď.), ale neodopierala by som kreatívny podiel ľudového prostredia na tvorbe ľudovej architektúry.

Opačný pohľad na vzťah ľudovej kultúry a profesionálnej architektúry nie je menej zaujímavý a podľa môjho názoru sa mu venovalo pomerne málo pozornosti. Táto problematika je o to zaujímavejšia, že architektúra je považovaná za súčasť úžitkového umenia, t. j. architekt pri svojej tvorbe postupuje podľa svojich hodnôt a životnej filozofie, kreatívnych vízií, svojho umeleckého presvedčenia. Svojou tvorbou sa snaží vypovedať niečo o sebe, o dobe, v ktorej žije, o svojom okolí. Pri hľadaní vyjadrenia sa cez hmotu hľadá svoj štýl a svoju cestu. Tu sa otvára nový priestor pre etnológa, ktorý, okrem všeobecných zákonitostí, zisťuje osobné postoje a hodnoty tvorcu, ktoré konkrétne ovplyvňujú jeho konanie. Sledujeme zaujímavý posun. Keď objektom bádania bola pôvodne viac hmota ako tvorca a jeho duchovná a profesionálna výbava, v súčasnosti sa pozornosť výraznejšie sústreďí na architekta a jeho spracovanie prvkov tradície do hmoty.

V priebehu dejín pri hľadaní estetických, ale aj ideových hodnôt a inšpirácií pre svoju tvorbu niektorí architekti, a dokonca celé umelecké prúdy, obracali svoju pozornosť na hodnoty vytvorené v ľudovom prostredí. Ovplyvnení ľudovou tvorbou, či už stavebnou technológiou, stavebným materiálom, architektonickými prvkami, pristupovali rôzne k spracovávaní tejto inšpirácie. K zvýrazňovaniu folklorizmu dochádza v období romantizmu, ktoré je spojené s obdobím národného obrodzenia a celkovým obrátením pozornosti inteligencie na ľudové vrstvy. Kým v 1. polovici 19. storočia sa zaujímali viac o slovesné prejavy ľudovej kultúry, v 2. polovici sa folklorizmus výraznejšie presadil vo výtvarnom umení (nosenie kroja strednou vrstvou ako identifikácia sa so slovenskou národnosťou, výroba výšiviek a čipiek, národopisné výstavy). So vznikom Československa a nebývalými podmienkami pre rozvoj slovenskej národnej kultúry priniesli 20.-30. roky 20. storočia renesanciu folklórnosti vo všetkých umeniach. Vo výtvarnej tvorbe významnými boli najmä M. Benka, G. Mallý, M. Bazovský, Ľ. Fulla. V architektúre sa za najvýraznejšiu osobnosť vôbec považuje Dušan S. Jurkovič. V jeho najznámejších dielach dokázal citlivo narábať s inšpiráciou, ktorú mu poskytovalo vidiecke prostredie.

Pri zamýšľaní sa nad vplyvom ľudovej tradície v súčasnej architektúre sa chcem sústrediť na dve platformy. Okrem tvorivej metódy práce architektov s odkazom tradičného prostredia by som rada spomenula aj súčasné snahy o obnovu vidieka v najširšom zmysle slova.

Obnova vidieka je približne posledných dvadsať rokov v architektúre módnym európskym trendom. Tento široký záujem vychádza z pragmatických príčin – najmä kvôli ekológii, snahe o zachovanie "normálneho" života na vidieku a vytvorenie rovnocennej alternatívy mestskému bývaniu. Pozorujeme istú potrebu kompenzácie od ruchu a stresu a hľadanie alternatívy v návrate k tradičným hodnotám. Človek by mal mať právo vybrať si, v akom prostredí chce žiť. Preto je prezentovaná potreba zachrániť dedinu a zároveň vytvoriť adekvátnu alternatívu mestského bývania pri rešpektovaní jej charakteristík (špecifik).⁷⁷

Ešte v roku 1991 bol vládny uznesením vyhlásený Program obnovy dediny ako proces revitalizácie mikroregiónu, postavený na princípe obnovy hmotného, prírodného a duchovného prostredia vidieka. Ibaže na začatie jeho realizácie sa nenašiel dostatok finančných prostriedkov. V marci roku 1997 prijala vláda SR uznesenie č. 222/97, ktoré aktualizovalo Program obnovy dediny uložením rôznych úloh, ktoré sa týkali organizačno-prevádzkového a odborného zabezpečenia celého Programu. Štát od roku 1998 priamo aj nepriamo financuje a podporuje aktivity na rozbehnutie projektu. V rámci tretieho sektora vznikajú projekty lokálneho až regionálneho

⁷⁷ GAJDOŠ, Peter: Dedinské sídla – ich sociálne problémy a rozvojové možnosti. Životné prostredie, 32, 1998, č. 3.

charakteru. Prejavujú sa snahy mobilizovať ľudský potenciál v danej oblasti.⁷⁸

V rámci Programu je zahrnuté aj urbanisticko-architektonické riešenie hmotného prostredia. Architekti a urbanisti sa snažia o obnovu sídla ako celku. Prírodu a tradície považujú za materiálne a duchovné korene vidiekeho života. Považujú za potrebné vrátiť dedine jednoduchosť, úprimnosť, pôvodnosť, identitu materiálnu aj duchovnú (sebapoznanie, sebaidentitu). Tvorcovia hľadajú harmóniu dom – dedina – krajina, ideál života konkrétneho vidieka, nový duch. Pri prestavbe vidieka dochádza ku stretu dvoch svetov, starého a nového. Niekedy dochádza k preceňovaniu jedného alebo druhého. Udržiavajú sa potom isté stereotypy. Sem patria snahy tvoriť domy len podľa modelu roľníckeho domu, pričom sa zabúda na to, že na našich dedinách žili aj ľudia iných profesií. Celkom mylnou fikciou je stotožňovanie dediny s chudobou a snaha dosiahnuť rýchly pokrok zavádzaním strojov, technizáciou, chemizáciou a v architektúre bezduchým napodobňovaním urbánnych modelov.

Program obnovy dediny sa na Slovensku vlastne stále len rozbieha. Za posledné tri roky je možné v niektorých obciach pozorovať aj prvé úspechy. Okrem realizácií rekonštrukcií ulíc a námestí obcí a malých mestečiek, je jedným konkrétnym projektom podrobný záznam typológie ľudových stavieb v lokalite Biele Karpaty, obec Lubina. Pamiatkový ústav v Trenčíne vypracoval tento záznam na objednávku miestneho zastupiteľstva. Obecný úrad reagoval na požiadavky chalupárov, ktorí mali záujem svoje chalupy rekonštruovať a zachovať čo možno najviac miestnu stavitel'skú tradíciu. Podrobnú typológiu stavieb však miestny úrad chce využiť aj pri zadávaní nových stavebných projektov v lokalite, či pri výučbe a výchove najširšieho obyvateľstva, ale rovnako je to aj cenný materiál pre odbornú verejnosť.

Ďalšou otázkou, ktorú priniesla súčasnosť, je otázka financovania. Na podporu programu neboli vyhradené dostatočné finančné zdroje zo štátneho rozpočtu. Dedina nie je ekonomicky sebestačnou jednotkou, a preto je potrebné na realizáciu obnovy nájsť finančné dotácie.⁷⁹ O podporu sa môžu uchádzať u mimovládnych organizácií, ktoré sa takto dostávajú do vzťahu s vládou. Pre úspech celého projektu sa tak stáva nevyhnutnou dobrá komunikácia medzi vládou a zainteresovanými organizáciami. Nemenej dôležitým je aj vzťah medzi činnými organizáciami a dedinou, resp. jej zastupiteľstvom a samotnými občanmi. Dovolím si povedať, že vedľa finančnej otázky je ľudský faktor opäť dôležitejší.

Základnými smerovaniami v architektúre sú na jednej strane ochrana, záchrana, rekonštrukcia ľudovej tvorby reprezentovaná historikmi umenia a

⁷⁸ KRŠÁKOVÁ, A.: Vidiecka krajina v programe obnovy dediny. In: Zb. Krajina človek kultúra. Banská Bystrica 1998, s. 154-156.

⁷⁹ ŠARAFÍN, Michal: Architektonická obnova dediny. Životné prostredie, 32, 1998, č. 3.

ochranármí a na druhej strane snahy v novej tvorbe rôzne transformovať odkaz tradičnej architektúry vzhľadom na požiadavky dnešnej doby. Pokúsila som sa rozdeliť postoje tejto druhej strany – súčasných architektov k uplatňovaniu ľudovej tradície v architektúre. Prvá skupina architektov, podľa môjho zistenia pomerne veľká, chápe tradíciu len ako predmet pamiatkárskej ochrany. Druhá skupina sa nechala pri jednotlivých projektoch inšpirovať prostredím, do ktorého stavbu navrhovala. Títo tvorcovia brali do úvahy aj ľudovú architektúru danej lokality. Robili to skôr z presvedčenia, že nový objekt musí “komunikovať” so svojim okolím, ako z nejakého hlbšieho osobného záujmu o odkaz ľudovej tradície. Poslednú tretiu skupinu tvoria architekti, pre ktorých je ľudová tradícia inšpiračným bodom v ich tvorbe (celej alebo istého obdobia). Každý individuálne pretavuje túto inšpiráciu do svojej tvorby – či už ako ideologickú platformu tvorby, alebo sa priamo nechá inšpirovať ľudovým tvaroslovím. Tieto postoje sa vyvíjajú v čase a tiež v živote každého architekta osobne.

Jedným zo silných umeleckých prúdov v architektúre, ktorý spracúva umelecké prvky a prejavy ľudovej kultúry je regionalizmus. Architektúra je v podstate vždy “regionálna” v tom zmysle, že rešpektuje podmienky, v ktorých vzniká. Jadrom problému ostáva vzťah tradície a inovácie, kde vždy dochádza k istému kompromisu.⁸⁰ Regionalizmus zdôrazňuje a pokračuje v zásadách tradičnej zástavby v zmysle regionálnej identity. Naväzuje na cyklus životných dejov, prírodných dejov, estetické zákonitosti a sociálnohumánny cieľ tvorby. Neoregionalizmus, ako akási nová podoba historického regionalizmu, sa snaží o kontinuálny prenos pôvodných tradičných domácich sídel do novej štruktúry vidieckeho sídla. Existujú dva spôsoby transformácie vernakulárnej bázy – priamo t. j. kopírovanie, prenášanie motívov, opakovanie tvarov a nepriamo t. j. inšpirácia motívmi, abstrakcia tvaroslovia, nové aplikácie materiálov, farieb, princípov. Autorovi nejde len o dodržiavanie hodnôt, ale o ich rešpektovanie. Človek koná s poznatkami súčasnosti, ale zároveň čerpá z odkazu predošlých generácií.⁸¹

Pokusy o výraznejšie regionálne prejavy v súdobej slovenskej architektúre sa začali ešte pred novembrom 1989. Doterajšie výsledky, ku ktorým sa slovenskí architekti dopracovali, sú podľa odborných hodnotení ešte stále skôr v polohe experimentovania.⁸² Regionálne tradície však na Slovensku existujú (myslím tým predovšetkým osobnosť D. S. Jurkoviča), takže pozoruhodné výsledky sa ešte len dostavia.

Najvýznamnejším predstaviteľom neoregionalizmu v stredoeurópskom regióne je maďarský architekt Imre Makovecz (1935) a okolo jeho ateliéru

⁸⁰ BOŘUTOVÁ, Dana: Na okraj vzťahu moderny a regionalizmu. Projekt, 37, 1995, č. 6, s. 5-6.

⁸¹ LIPTAY, Jaroslav: Krajina ako kultúrne dedičstvo. In: Krajina človek kultúra. Banská Bystrica, 1996.

⁸² ŠLACHTA, Štefan: Regionálna architektúra. Projekt, 37, 1995, č. 6, s. 7.

zospúená tvorivá skupina Makona, ktorá vznikla v šesťdesiatych rokoch. V odbornej spoločnosti je považovaný za okrajový prúd. Do istej miery sú inšpirovaní maďarskou ľudovou architektúrou, napríklad prevažne používaným stavebným materiálom – drevom a rákosím. Od konvenčného folklorizmu sa však líšia viacerými výraznými motívmi, ako je snaha architekta napodobňovať tvary človeka, rastlín, zvierat a snažiť sa v tom všetkom poznať a objaviť – ako Makovec hovorí – “mimodejový obsah ľudového umenia, t. j. obsah ukazujúci až do prehistorických dôb”.⁸³ Ich architektúra sa nazýva tiež organickou, v zmysle “prirodzená”, rešpektujúca krajinu i prostredie a najmä človeka a jeho potreby. K organickým architektom by sme mohli priradiť aj v Košiciach pôsobiacu skupinu Živá architektúra s výraznou osobnosťou Petra Pásztor. On sám chápe organickú architektúru ako istý prejav regionalizmu a pri tvorbe sa snaží vystihnúť odkaz minulosti daného regiónu.⁸⁴ Medzi architektov, ktorých tvorba je ovplyvnená regionalizmom, môžeme zaradiť aj architektov Mikovíniho a Somoru z Banskej Bystrice a Drahovského a Abonyiho z Košíc.

Ľudová architektúra je ohľaduplná voči prírodnému prostrediu, v ktorom vznikla. Ekologická architektúra je preto logicky v istom vzťahu s ňou. Podobnosť je v citlivom reagovaní a nadväzovaní na okolie, ako napríklad používaním autochtónneho stavebného materiálu.⁸⁵ V rámci snahy o ekologickú výstavbu došlo v 80-tych rokoch napríklad k znovuoživeniu záujmu o hlinenú architektúru, ktorá má mnoho ekologických, ekonomických aj estetických predností. Jej nedostatky sa dajú v súčasnosti technickými vylepšeniami efektívne odstraňovať.⁸⁶

Pre veľkú skupinu architektov je tradícia zviazaná s minulosťou, niečo, s čím sa v súčasnosti nepočíta. Akoby im unikala kontinuita obsiahnutá v tomto pojme. Žiadna spoločnosť bez tradícií nemôže existovať. To, čo sa mení, je obsah kultúrnej tradície a prístup k tradícii. Ľudová architektúra nie je záležitosťou štýlu, ale postojom k životu. Vo vzťahu súčasnej architektúry k tradícii môžeme pozorovať dva extrém: jeden, ktorý preberá tvaroslovie z konca 19. storočia, a druhý, ktorý odmieta všetko slovenské, regionálne a orientuje sa na iné krajiny, kde hľadá riešenie vlastných problémov. Ideálnym riešením tohto napätia nie je neustály návrat k tradičným hodnotám a ich bezduché napodobňovanie hraničiace s pamiatkárskym purizmom, ako ani ich odmietanie, ale rešpektovanie týchto hodnôt. Podľa mňa podstatným by malo zostať zachovanie ľudskej mierky, zachovanie ľudských parametrov a v rámci “humanizácie architektúry” zobrať do úvahy ľudskú potrebu intimity a útulnosti. Výsledok nie vždy musí korešpondovať s modelom, ktorý je

⁸³ Dějiny architektúry. Odeon, Praha 1990, s. 281.

⁸⁴ PÁSZTOR, Peter: Mój regionalizmus. Projekt, 40, 1998, č. 6, s. 18-19.

⁸⁵ PIFKO, Henrich: Regionalistické inšpirácie ekologicky viazanej tvorby. Projekt, 37, 1995, č. 6, s. 49-50.

⁸⁶ PIFKO, Henrich: Hlinená architektúra. Projekt, r. 37, 1995, č. 6, s. 60-62.

chápaný ako národný alebo ľudový. Architektúra by mala mať vzťah k svojmu prostrediu a istú logickú historickú väzbu. Každá generácia, ale i sám architekt, sa musí vyrovnávať so svojimi dejinami a kontextom, z ktorého vychádza. Napätie, ktoré vzniká pri reflektovaní tradičných hodnôt, by malo mať dynamický charakter a podporovať aj vznik nových hodnôt, pretože architektúra ako umenie má okrem utilitárnej aj hlbšiu výpovednú hodnotu. Konzervativizmus a uzavretosť voči novej variabilite zastavujú rozvoj spoločenstva.⁸⁷ Výstižne to povedal Alfréd North-White Head: "Umenie pokroku spočíva v uchovaní rádu v zmene a uchovaní zmeny v ráde."⁸⁸

Literatúra

ABONYI, P.: *Existencionálne-fenomenologická reflexia Kostola Najsvätejšieho srdca Ježišovho v Lomnej na Orave. Projekt, 40, 1998, s. 26-28.*

BOŘUTOVÁ, Dana: *Na okraj vzťahu moderny a regionalizmu. Projekt, 37, 1995, č. 6, s. 5-6.*

Dějiny architektury. Odeon, Praha 1990, s. 281.

GAJDOŠ, Peter: *Dedinské sídla – ich sociálne problémy a rozvojové možnosti. Životné prostredie, 32, 1998, č. 3.*

KRŠÁKOVÁ, A.: *Vidiecka krajina v programe obnovy dediny. In: Zb. Krajina človek kultúra. Banská Bystrica 1998, s. 154-156.*

MEŠŠA, Martin: *Na margo o tradícii a regionálnych aspektoch kultúrnej krajiny a života súčasného človeka. In: Zb. Krajina človek kultúra. Banská Bystrica 1996.*

LIPTAY, Jaroslav: *Krajina ako kultúrne dedičstvo. In: Krajina človek kultúra. Banská Bystrica 1996.*

PÁSZTOR, Peter: *Môj regionalizmus. Projekt, 40, 1998, č. 6, s. 18-19.*

PIFKO, Henrich: *Regionalistické inšpirácie ekologicky viazanej tvorby. Projekt, 37, 1995, č. 6, s. 49-50.*

PIFKO, Henrich: *Hlinená architektúra. Projekt, 37, 1995, č. 6, s. 60-62.*

ŠARAFÍN, Michal: *Architektonická obnova dediny. Životné prostredie, 32, 1998, č. 3.*

ŠLACHTA, Štefan: *Regionálna architektúra. Projekt, 37, 1995, č. 6, s. 7.*

⁸⁷ MEŠŠA, Martin: *Na margo o tradícii a regionálnych aspektoch kultúrnej krajiny a života súčasného človeka. In: Zb. Krajina človek kultúra. Banská Bystrica 1996.*

⁸⁸ ABONYI, P.: *Existencionálne-fenomenologická reflexia Kostola Najsvätejšieho srdca Ježišovho v Lomnej na Orave. Projekt, 40, 1998, s. 26-28.*

Prestavba Vámberyho námestia v Dunajskej Strede pochádza z tvorivého ateliéru Imre Makovcza – Makona. Okolo rímskokatolíckeho kostola socialistické budovanie vytvorilo panelovú hradbu. Architekti navrhli novú fasádu panelákom a pred ne postavili obchody. Tieto domy majú pripomínať domy Žitného ostrova.
Ravasz, P: Prestavba Vámberyho námestia. *Projekt*, 37, 1995, č. 6, s. 32.

obr. č. 2

Rodinný dvojdom v Bakonszegu v Maďarsku je postavený na mieste starej zemianskej kúrie. Architekt Peter Pásztor sa snažil naviazať na túto tradíciu. Nová časť domu vyrastajúca z kmeňa stromu je štylizáciou lokálnej architektúry.

Pásztor, P.: Úloha splnená iba dopoly... Projekt, 37, 1995, č. 6, s. 34-35.

obr. č. 3

Študentské návrhy rodinných domov inšpirovaných architektúrou južného Slovenska. Dôraz je položený na využívanie autochtónneho materiálu.

Pifko, H.: Regionalistické inšpirácie ekologicky viazanej tvorby. Projekt, 37, 1995, č. 6, s. 49-50.

Diskusia o knihe

Do diskusie o knihe sme zaradili knihu LANGER Jiří: Co mohou prozradit lidové stavby. Rožnov pod Radhoštěm, 1997 – ktorá získala hlavnú cenu Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV za obdobie 1997-1999. K našim dvom recenzentkám sme do tretice pridali výber recenzií publikovaných v iných odborných časopisoch, aby názorové spektrum odznelo v čo najväčšej šírke. Boli by sme radi, keby sme propagáciou tohto “totálneho propadáku” pomohli ho sprístupniť všade tam, kde by nemal v knižniciach chýbať.

Prínos Langerovej publikácie

Soňa Švecová

Vizuálna príťažlivosť Langerovej knižky patrí k prvým dojmom každého, komu sa dostane do rúk. Predovšetkým sú to kresby stavieb s rukopisne vyznačeným názvoslovím alebo popisom, kresby máp, sídel a vývojových schém. Výtvarné schopnosti preslávili J. Langeru už v jeho predchádzajúcich publikáciách ako jedného z najlepších autorov národopisných kresieb v technicky presnom a esteticky pôsobivom prevedení. V tomto prípade však nejde len o ilustrácie a doplnky k textu. Kresby stavieb vytvárajú samostatný celok. Smeruje k tomu ich výber, jednotný popis, ale aj grafická úprava. Kresby domov sú umiestnené na okraji stránok, text neprerušujú, ale sprevádzajú. Listovaním v knihe ľahko získame súhrnný obraz, katalóg regionálnych stavitel'ských foriem. Sotva bol však tento výtvarný prínos diela dôvodom, aby kniha získala hlavnú cenu SNS. Tá sa vzťahuje najmä na text publikácie, na jej obsah.

Býva zvykom sústrediť sa v diskusiách na záporné stránky diela, na jeho nedostatky a omyly. Diskutujúci tak uplatnia svoje vedomosti a predstavy o lepšom prístupe k téme. Zároveň sa čaká, ako sa obháji autor a čo nového povie k výhradám. Svoj príspevok venujem druhej stránke knihy, jej prínosu.

Nielen preto, že niektoré sporné otázky sme s Langerom prebrali v bohatej korešpondencii a tieto drobné vecné pripomienky mali vedľajší význam. Dôležitejšie je, že v publikácii prevažujú pozitívne stránky. Týkajú sa jej koncepcie, prístupu k riešeniu sledovaných otázok a takisto poskytujú poučenie, očakávané z diskusie.

Historický prístup k formovaniu architektúry skúmaného regiónu je pre autora bádateľským východiskom. Sleduje podmienky, ktoré prispeli k formám architektúry. Ak doteraz národopisci hľadali podobné cesty k vysvetleniu kultúrnych javov, často zamieňali historizmus za chronologický priebeh celospoločenských udalostí (politických, hospodárskych a iných), ktorý vyznel ako proces, prebiehajúci paralelne s kultúrnymi zmenami bez zjavných súvislostí (miestami aj s uvedením pracovníka). Naproti tomu Langer analyzuje kauzálne vzťahy medzi celospoločenským dianím a podmienkami, formulujúcimi ľudovú architektúru (napríklad pohyb obyvateľov, jeho príčiny a dôsledky). Valaská kolonizácia, sociálne rozvrstvenie obyvateľov či ďalšie otázky nie sú samoúčelnou historickou kulisou formovania stavebnej kultúry, ale vysvetľujú zmeny na konkrétnych príkladoch. Ak si všíma stredovekú sídelnú politiku, administratívne spojenie vyspelých nížinných oblastí s vrchovinou (na slovenskej strane napríklad v Trenčianskej a Oravskej župe), zároveň rozoberá kultúrny význam tohto spojenia. Spoločenské a kultúrne dôsledky skúmaných príčin oživuje pútavým opisom. Takto približuje život veľkého množstva utečencov z neznesiteľných pomerov na poľských panstvách od pol. 17. storočia, žijúcich v horách ako ozajstní bezdomovci (horná Orava, Kysuce, Těšínsko), ktorí sa vrátili k extenzívnemu hospodáreniu a životu v kolibách, senníkoch či maštaliach. Z "tradičného" prostredia 19. storočia zase nevynecháva živý opis bývania najnižších sociálnych vrstiev, krčiacich sa v tesných izbách v neprimeranom počte a rôznorodnej skladbe obyvateľov domu. Evokuje predstavy, ktoré sú vzdialené strohému konštatovaniu faktov. Tie ale v práci takisto nechýbajú. Dokladom je okrem iného veľký počet tabuliek, štatisticky vyhodnocujúcich archívne a ďalšie pramene k štruktúre domácností, o počte obytných miestností, nájomníkov atď., ktoré odhaľujú kultúrny dopad nerovnomernej sociálnej skladby dedín, sídelných a hospodárskych zvláštností a ďalších determinantov, svedčiacich o historickej metóde, ktorou autor rozuzľuje spleť vývoja architektúry v sledovanom regióne.

Schopnosť autora pohybovať sa medzi makro a mikropohľadom na skúmané stavby dokladá i prístup k otázkam inovačných procesov. Široký záber znalostí o staviteľstve iných regiónov a spoločenských vrstiev uplatňuje v súvislosti s pôsobením kultúrnych prúdov na čiastkové vývojové zmeny miestneho staviteľstva. Susedné regióny a blízke mestá poskytli viaceré vzory, ktoré sa miestami a časom ujali. Príklady prijímania a užívania novôt, odpozorované pri výskumoch, opäť vracajú autora medzi ľudí, ktorým slúžili.

Objasňuje napríklad pôvod sporákov, ale aj predchádzajúce zaobchádzanie s otvoreným ohňom, sleduje bočné a nadstavené komory z hľadiska kultúrneho prostredia, z ktorého pochádzali, i ako riešenie konkrétnej bytovej situácie rodín. Skĺbil kultúrnohistorický pohľad a medziregionálne vplyvy s možnosťami a potrebami ich prijímania. Zjednotil názory zástancov inovačného pôsobenia kultúrnych prúdov so zástancami významu miestnych podmienok na vývojové zmeny, ktorí sa v minulosti navzájom zväčša popierali. Na jednej strane nás autor preniesol do sveta stavieb, vzdialených územne aj spoločensky, na druhej strane medzi ľuďmi skúmaného regiónu, ktorých nazýva budovateľmi a užívateľmi architektúry.

Záverom pripomínam, že kniha neuspokojí tých, ktorí si zvykli na porovnávacie práce typologicky vymedzujúce región. Langerovo dielo naozaj nie je o štítoch a pôdorysoch či konštrukciách, hoci tam nechýbajú. Viac hovorí o spoločnosti, ktorá v určitých podmienkach, primeraných dobe, miestu, hospodárskej situácii, blízkosti k centráram vplyvu, sociálnej príslušnosti či ďalším determinantom, mohla prijať také kultúrne formy, aké sa v regióne časovo vrstvil a miestne odlišovali. Tento prístup vystihuje aj názov diela: Čo môžu prezradiť ľudové stavby.

Do diskusie k publikácii

Jiří Langer: Co mohou prozradit lidové stavby
Rožnov pod Radhoštěm, 1997

Gabriela Habáňová

Čo môžu prezradiť ľudové stavby? Dozaista každému niečo iné. Autorovi rovnomennej publikácie však "prezradili" toľko, že k radu štúdií na tému ľudového staviteľstva, charakterizovaných mnohostranným a originálnym bádateľským prístupom, pridáva v roku 1997 výnimočné knižné dielo. Dielo, v ktorom je popri nezávislej a objavnej interpretácii "tradičnej" témy obsiahnutý iniciujúci príklad produktívneho vedeckého bádania. "Co mohou prozradit lidové stavby" je vďaka umiernennej a hravo pôsobiacej grafickej úprave už na prvý pohľad blízkou, priateľskou knižkou. Jednoduchý výraz, dotvorený ilustráciami zrubových domov z "mäkkej" ceruzky autora, je priliehavý téme a miestu hlavného deja – karpatským horám a ľudským sídlam v nich. Ilustrácie sú podané dobre čitateľnou grafickou skratkou, jednotne, podľa autorových hodnotiacich hľadísk a doplnené stručnou, obsažnou popiskou. Výtvarné poňatie ilustrácií prezrádza popri citlivom vneme predlohy exaktnú úroveň spracovania prameňov, ktorá je vlastná dielu ako celku.

V publikácii vnímam dve hlavné, vzájomne sa prelínajúce spracovateľské hľadiská. Jedným je originálne pojaté monografické spracovanie témy stavebných tradícií severozápadných Karpát 16.-19. storočia. Druhým je línia sociokultúrneho náhľadu na horskú kolonizáciu severných Karpát a na charakter kultúrnych tradícií tohto územia.

Autor hodnotí osídľovanie severozápadných Karpát z dvoch zdrojov – vonkajšej valaskej (16.-17. storočie) a vnútornej kopaničiarskej kolonizácie (s ťažiskom v 16.-18. storočí) ako hospodársky a sociálne podmienený proces. Za jeho produkt považuje nové, etnicky a kultúrne rôznorodé spoločenstvo, podobného sociálneho postavenia, ktoré zakladá novú existenciu v ťažkých horských podmienkach. Tézou o prerušení kontinuity kultúrnych tradícií v dôsledku kolonizácie a o založení mladej horskej tradície v podmienkach kultúrneho ústupu, autor odhaľuje zárodky prvotných kultúrnych procesov tohto územia. Vidí ich v životných provizóriách kolonizačného obdobia, ktoré sa v staviteľstve prejavujú nevyhranenými, dočasnými formami nižších vývojových štádií. Za hlavný znak týchto krátkodobých stavebných tradícií považuje autor voľnú konštrukciu napojovania zrubov ako prejav

najjednoduchšieho projekčného myslenia. Analýzou historických vývojových, vzájomne na seba pôsobiacich činiteľov dospieva autor k poznaniu reálnych síl, ktoré formujú mladú horskú tradíciu v procese hospodárskej a kultúrnej konsolidácie. Túto vývojovú fázu spája autor so zdokonaľovaním stavebnej tradície. Zdokonaľovanie prebieha ako splývanie s dlhodobými, vyspelejšími tradíciami starých sídelných území s českou a slovenskou roľníckou stavebnou tradíciou. Za hlavný znak dlhodobých tradícií určuje o. i. trojdielny dom s viazanou konštrukciou zrubu ako produkt starej stredoeurópskej roľníckej kultúry. Odkrýva zákonitosti procesu splývania, ktoré vidí najmä v pôsobení trhu ako zdroja inovačného prúdenia a v type sociálnej štruktúry konkrétneho kolonizačného prostredia. Vzájomným pôsobením kultúrnych procesov splývania s vyspelými dlhodobými tradíciami a upevňovania krátkodobej stavebnej tradície vysvetľuje autor kultúrnu rôznorodosť mladej horskej stavebnej tradície severozápadných Karpát – od nevyhranených foriem k rôznym variantom. Kultúrnu rôznorodosť považuje za prejav neukončeného priebehu kultúrnej konsolidácie v severozápadných Karpatoch vzhľadom na nepriaznivé životné podmienky tejto kolonizácie.

Na základe podrobného sídelného a stavebného rozboru spoznáva autor vo vnútri historických celkov hornej Oravy, Kysúc, stredného Považia, Valašska, Těšínska, Frýdecka a Hukváld zóny rôznych stavebných tradícií. Ich sformovanie chápe ako výsledok dlhodobého pôsobenia sociálnych zvláštností v konkrétnom prostredí. Platnosť základnej idey diela o význame spoločenských podmienok vývoja stavebných tradícií v Karpatoch podporuje autor tézou kultúrnej ekológie o vzťahu stavebných tradícií a základných existenčných podmienok ľudí a tiež teóriou ekotypov, vymedzujúcich kultúrne celky podľa znakov hospodárstva a domácnosti v určitom prírodnom prostredí. Hodnotiť prínos publikácie "Co mohou prozradit lidové stavby" je ťažké. Kniha je "nabitá" novými poznatkami a doposiaľ nevžitými súvislosťami a pojmami. Jednotlivé stránky diela – mnohostrannosť odborných záberov, objavnosť a iniciujúci prístup k téme i metódam práce, budeme môcť spravodlivo doceniť a ďalej odhaľovať snád' len po skúsenosti z kvalitatívne primeraného bádania. Hneď však môžeme konštatovať, že okrem ucelenej interpretácie vývoja stavebných tradícií severných Karpát je silnou a inšpiratívnou stránkou diela autorom využívaná široká základňa prameňov a prístup k nim.

Z bádateľskej pozície etnografa-historika autor zhromaždil a vyhodnotil rozsahom obrovský pramenný materiál z vlastného terénneho bádania (okolo 3000 autentických stavieb) a archívneho výskumu (historické doklady najmä demografickej, hospodárskej, správnej povahy). Kombináciou prameňov, ich spracovaním do širokých štatistických súborov, vytvára základ pre analýzy javov a procesov. Pri hodnotení hmotných prameňov uplatňuje skôr archeológii vlastnú ako etnografickú šírku interpretácie.

Cez charakteristiku rôznych stavebných tradícií severozápadných Karpát, ktoré vníma vždy vo vzťahu ku konkrétnemu spoločenskému prostrediu, buduje autor vývojovú typológiu foriem krátkodobých i dlhodobých stavebných tradícií, založenú na jednotných základných znakoch (dispozícia, konštrukcia, kúrenisko, funkcie priestorov a pod.) Ide o doposiaľ absentujúci nástroj rozoznávania a hodnotenia zložiek ľudových stavebných tradícií, významom porovnateľný napríklad s typológiu slohovej architektúry, i keď s výpoveďou špecifickou pre tradičné prostredie.

Práve cez podiel archívneho bádania posúva autor hranice výskumu, oproti doterajšiemu "etnografickému horizontu" bádania s dolnou časovou hranicou 18. storočia, o dve storočia hlbšie.

Zároveň otvára nové výskumné hľadiská a dosahuje výsledky v podobe doposiaľ nepoznaných mikropohľadov na rôzne stránky sídelného a stavebného vývoja menších oblastných celkov či jednotlivých sídiel severozápadných Karpát, v ich nerovnomernom vývojovom pohybe a v spektre sociálnych vzťahov.

Tieto zložité zábery rieši s dôsledným historickým prístupom – plynule od počiatkov osídľovacieho procesu cez zlomovú líniu epochy feudalizmu a modernej doby, s uvedomením si pôsobenia objektívnych faktorov, akými sú hranice zemí a panstiev, právne, geografické, hospodárske, vojenské a i. okolnosti. Produktom podrobného výskumu autora je – pohľadu všeobecných dejín unikajúci – odraz týchto podmienok v horskom prostredí, s dopadom na osídlenie a staviteľstvo.

Autor sa o svoje skúsenosti z práce s prameňmi a so stavbou svojich úvah s čitateľom delí, "uvažuje nahlas", čím odkrýva a sprístupňuje výskumný proces. Predstavená metodologická stránka je preto samostatnou hodnotou diela.

"Co mohou prozradit lidové stavby" je náročným čítaním. Otvoreným rozprávačským štýlom a stále prítomnou "ľudskou mierkou" však autor čitateľa priťahuje. Cez konkrétne, vypointované príbehy ľudí, výseky z generačného vývoja rodín a sídiel, dokresľuje a podporuje autor výsledky svojej práce. Táto stránka knihy je ľudsky i odborne príťažlivá pre znalcov práve tak ako pre každého iného záujemcu o tému. Čitateľovi navyše navodzuje pocit blízkosti k deju, prináša príležitosť porovnávať ho s dneškom, a tak ho aj lepšie pochopiť. Takýmto spracovaním uvádza autor výsledky exaktného vedeckého bádania do života smerom k širokému čitateľskému okruhu, čo bolo nesporne aj jedným z hlavných zámerov publikácie.

Výber z recenzií

Publikácia oslovila odborníkov z vedeckých aj múzejných inštitúcií na Slovensku aj v Českej republike. Stanislav Horváth⁸⁹ uvádza vo svojej recenzii:

- “Autor si hneď na začiatku kladie za cieľ nielen objasniť, ako sa formovala ľudová architektúra v posledných storočiach, ale tiež odpovedať na otázku, prečo dostávala svoju príslušnú formu a do akej miery bola schopná zabezpečiť všetky obytné a hospodárske potreby rodiny. K splneniu takto vytýčeného cieľa napomáha autorova dôverná znalosť histórie, množstvo archívnych prameňov a recentných dokladov ľudových stavieb v severozápadných Karpatoch. V tejto knihe je ich zdokumentovaných viac ako tri tisíc. Pritom nosnou metódou autorovej práce je spájanie historického výskumu spoločnosti s etnografickým hodnotením zachovaných ľudových stavieb prostredníctvom sledovania kultúrnej situácie ich obyvateľov, konkrétnych rodín, jednotlivých vrstiev a prostredí.“

Rozsiahla recenzia z pera Juraja Podobu vyšla v Slovenskom národopise.⁹⁰ Publikácia je zhodnotená hlboko analyticky v širšom kontexte produkcie Juraja Langeru. Vyznieva – azda predčasne – ako hodnotenie jeho životného diela (zrejme preto bola recenzia omylom zaradená do jednej rubriky so zdravicami a nekrológmi), je ladená informatívno-provokatívne.

- “Kniha teda nechce byť a nie je len prehľadom charakteristických architektonických foriem. Je výsledkom – podľa autora až “príliš“ dlhého hľadania odpovedí a sledovania osudov budovateľov a užívateľov karpatskej architektúry. Práve o to išlo Langerovi v jeho “životnej“ knižnej publikácii – evolučná analýza architektúry nie je jeho cieľom. Je prostriedkom uchopenia hlavných charakteristík spoločenského vývoja a pochopenia každodenného života karpatského vidiečana. Oveľa viac ako v používanej metóde práce s prameňmi sa dielo Jiřího Langeru odlišuje od väčšinovej národopisnej literatúry v jeho videní problému a v úsilí o chápanie súvislostí. Nie je totiž ani ďalším opakovaním bežne omieľaných konvenčných národopisných stereotypov, ani opisom vecí (artefaktov) či kultúrnych javov vytrhnutých z kontextov. Je o človeku a spoločnosti.“

⁸⁹ Zborník SNM XCII, Etnografia 39, 1998, s. 146-147.

⁹⁰ Slovenský národopis, 1, 1999, 47 s. 111 - 123.

- “Zároveň pracuje s literatúrou klasikov marxizmu, takže J. Langeru možno považovať asda za jediného československého etnológa, ktorého marxizmus nebol politickým konjunkturalizmom, ale dôsledne a cieľavedome uplatňovanou vedeckou metódou. V poslednom desaťročí sa však čoraz viac prikláňa ku kultúrnej ekologickej prístupom.“
- “Ďalšia časť záverečnej kapitoly je o upevňovaní a splývání tradícií. Chcel by som čitateľov na ňu osobitne upozorniť – a to najmä tých, ktorí neplánujú vziať do rúk recenzovanú publikáciu (napr. z obľúbeného dôvodu, že sa nezaoberajú ľudovou architektúrou). Jiří Langer tu na malom priestore, takže v hutnej forme, predkladá svoje zaujímavé, z hľadiska stredoeurópskeho národopisu/etnológie/historiografie nekonvenčné a originálne názory na pôsobenie tradície, na kultúrny vývoj a sociokultúrne procesy, etnografickú regionalizáciu a vytváranie kultúrnych hraníc, splývanie a upevňovanie kultúrnych javov v rámci kultúrnych procesov. Stručne rekapituluje svoje názory na inovačné prúdenia vo vzťahu ku kultúrnej ekonomickým systémom a sociálnemu prostrediu. V závere odmieta etnickú podmienenosť jednotlivých javov ľudového staviteľstva, na čo používa porovnanie pôsobenia dlhodobých a krátkodobých tradícií. De facto aj mnohé kultúrne fenomény, vlastné tradičnej karpatskej kultúre v celom oblúku sú o tom, že prírodné horské predely sa neprejavili ako prekážka v šírení stavebných tradícií, ale ako činiteľ spájajúci rovnaké typy sociálnych štruktúr rôznych kultúrnej hospodárskych celkov.“
- “Predovšetkým treba potvrdiť, že autor splnil to, čo si zaumienil v prvej kapitole: ide naozaj o prvú prácu v dejinách spoločenských vied v českých krajinách a na Slovensku, ktorá dáva do súladu bádanie o historickom vývoji spoločnosti s etnografickým materiálom. Langerova publikácia je vydareným príkladom úniku z obmedzenosti, strnulosti, povrchnosti, jednostrannosti myšlienkovej a metodologickej uzavretosti národopisných interpretácií vývoja tzv. ľudovej kultúry. Ukazuje veľmi náročnú cestu, ako sa to dá dosiahnuť. Zrejme aj preto bol po celý život osamelým bežcom.“
- “Autor pri koncipovaní publikácie použil moderný antropologický prístup, s akým sa možno stretnúť na etnologických a antropologických pracoviskách západoeurópskych univerzít. ...Za veľký posun oproti prevládajúcej národopisnej literatúre považujem opustenie “typologománie“, t. j. konštruovania formálne čistých architektonických typov.“
- “Niektoré aspekty Langerovho prístupu totiž vo mne vyvolávajú otázky a pochybnosti. Najmä jeho pre mňa príliš priamočiary a niekedy zjednodušujúci determinizmus, najmä sociálny determinizmus. Ako aj viaceré jeho veľmi závažné tvrdenia, ktoré vzhľadom na ich závažnosť nie sú podľa môjho názoru vždy presvedčivo alebo dostatočne argumentačne podložené. Obávam sa však, že väčšine slovenských historikov jeho meno, teda jeho práce, veľa nehovorí. A v sociéte slovenských, ako i českých etnológov, žiaľ, doposiaľ

nevyrástol ani jemu rovnocenný partner, ani názorový protivník schopný viesť s ním konštruktívnu vedeckú polemiku.“

Josef Kandert⁹¹ hodnotí Langerovu knihu predovšetkým ako “vysokofundovanú štúdiu“. Z jeho recenzie vyberáme kritickú časť, na ktorú ďalej reaguje J. Langer:

- “Kniha je také autorskou hrou s obecným a konkrétnym. Langer zde brilantně předvádí, jak je možné spojovat rozbor obecných principů stavitelství, etno-ekologie, lidského chování, ekonomiky a stratifikace s velmi konkrétní rovinou osudů jednotlivých stavebníků.“
- “Abych řekl pravdu, nevím proč Juraj Langer napsal tu poslední kapitola nazvanou Závěrem. Nejspíše se zalekl svého obrazoborectví anebo v něm nakonec přece jen převážila “národopisná tradice“. Ona poslední kapitola totiž popírá celý zbytek knihy anebo ho alespoň výrazně relativizuje. Najednou se tu pracuje s pojmem “tradice“ (středoevropská rolnická, alpská dobytkařská, pomoravská, těšínská a tak podobně), aniž se vůbec definuje, co autor pojmem tradice rozumí a aniž mu vadí, že mísí “tradice“ s různých rovin a různých charakteristik...⁹² Doporučuji čtenáři, aby ten závěr nečetl – vrátí ho totiž opět do badatelských časů minulého století.“

Připravila Z. Beňušková

⁹¹ Ethnologia Europae Centralis, 4, 1999, s. 112-113.

⁹² Na túto pripomienku reagoval Jiří Langer v článku O tradici v Ethnologia Europae Centralis, 4, 1999, s. 56-58.

Postimpresie osamelého bežca

Juraj Langer

Životný pocit osamelého bežca mi vždy privodil len komplikácie, pretože výsledky mojej práce boli málo kompatibilné so základnou produkciou nášho vedného odboru. Táto skúsenosť ma stresovala vždy, keď som musel niesť kožu na trh, tobôž so životným dielom, s knižkou, o ktorej tu píšeme. Tým viac ma prekvapuje a dojíma široký a hlboký záujem recenzentov (najmä Podoba 1999: SN 47: 111-123) a teší, keď nevyjadrujú svoj náhľad zaradením práce do určitého okruhu, škatuľky, ale nechávajú si akýsi odstup, lehotu na vyrieknutie posledného hodnotiaceho slova. Svedčia, že o veci treba rozmýšľať a hľadiť na ňu z rôznych strán a v rôznych súvislostiach.

Študoval som najprv históriu, lebo som začínal v roku, v ktorom sa etnografia neotvárala. Vďaka porozumeniu mojich učiteľov bolo moje etnografické zameranie tolerované. V Čechách na rozdiel od Slovenska etnografia nemala a doposiaľ nemá primeranú spoločenskú prestíž, preto mi ostalo v pamäti, keď mi niekedy v roku 1955 prof. Václav Husa vysvetľoval, ako závidí etnografom, že sú schopní interpretovať dejinné procesy v celkom konkrétnej mikroanalýze. Tento princíp sa napokon stal základom mojej profesie múzejníka. Poznal som, ako sa líši výsledok práce, keď pri tvorbe expozície v prírode človek používa subdodávku expertízy o historických podmienkach vzniku príslušnej usadlosti, štúdiu etnografa o stavbách plnú typológie, o interiéri, prípadne spôsobe života atď., metodicky čistú, ale všeobecnú ako z encyklopédie, od metódy, kedy je človek nútený si toto všetko urobiť sám. Od samého začiatku vie, na čo musia hľadané údaje slúžiť a vyhýba sa zbytočným slohovým cvičeniam odpisovaným z rôznych príručiek (niekedy na úrovni historického sprievodcu). Konkrétna expozícia, čiže rekonštrukcie historického životného prostredia určitej rodiny, priamo diktuje, aké údaje treba zistiť, aby bol expozičný model čo najkomplexnejší. Keď už sa zrealizuje, začínajú sa vynárať ďalšie otázky, aké sa pri zelenom stole nikdy neobjavujú. Túžba po komplexnosti pohľadu rastie. Potom sa k rodine jednej pripájajú ďalšie prostredia, človek si zvyká na porozumenie komplikovanej zložitosti života nielen konzumujúceho a produkujúceho jedinca, ale aj jeho cítenia vzťahov ku všetkému, čo ho identifikuje. Až keď táto konkrétnosť, ktorú mal na mysli prof. Husa, ukáže návštevníkovi múzea, akým spôsobom určitý historický proces so svojimi objektívnymi

zákonitosťami ovplyvnil celkom rozdielne konanie a vytváranie rozdielnych osudov, hoci aj blízkyh rodín, vtedy sa začneme približovať k pravdivej interpretácii. Preto prácu v múzeu v prírode považujem za najlepšiu etnografickú školu.

Veľmi ma teší prevažne kladné hodnotenie mojej knižky. Som si vedomý aj nedostatkov, na ktoré niektorí kolegovia poukázali (najmä Kandert 1999: EEC 4:112-113). Skutočne som nemal pripájať pokus o zaradenie analyzovanej problematiky do európskych súvislostí, lebo to nemožno spraviť marginálnym spôsobom na tak minimálnom priestore niekoľkých strán. To si však uvedomujem až teraz, kedy pracujem na karpatskej syntéze.

Niektorí ma dokonca považujú za boriteľa našich národopisných mýtov (napr. J. Kandert). Nikdy som takto svoju prácu nechápal a nerád by som bol spojovaný s kriticizmom odsudkov starších generácií. V mojom pohľade nechýbovali, chovali sa rovnako ako my, mali však k dispozícii celkom inú kvalitu literatúry a najmä prameňov. Som si vedomý, že bez ich vývodov by sa moja práca začala s inými a menej rozsiahlymi nárokmi. Som veľmi vd'ačný každému z predchodcov aj z mojich vrstovníkov, kto rozšíri množstvo pramenných informácií, preverí určitý metodický prístup bez ohľadu na jeho úspešnosť a kto položí nové otázky.

Recenzenti chvália moje sprievodné kresby. Urobil som ich zámerne vo forme katalógu, pretože som presvedčený, že nám chýbajú jednoducho vyjadrené pramene hmotnej kultúry. Keby takýto katalóg obsahovala každá odborná práca, potom by si každý bádateľ mohol dovoliť presnejšie formulovať vzťahy medzi príslušnými javmi. Považujem to za mimoriadne dôležité v súčasnej premene metodiky výskumnej práce. Ďalšia generácia, žiaľ, už v dedinskom prostredí nevyťaží temer nič pre poznanie tradičného spôsobu života pred jeho najsilnejšou štrukturálnou zmenou. Historické súvislosti ľudovej kultúry je možné študovať stále viac len z prameňov sprostredkovaných archivovanou dokumentáciou. Priznám sa, že som mal pre túto knižku pôvodne pripravených množstvo fotografií. Redaktori fotografie chceli, ale vyžadovali garanciu vyššieho nákladu, aby dosiahli ekonomickú rovnováhu. Čím dlhšie váhali, tým viac som obmedzoval fotografie, až som ich zamenil za nákresy, ktoré možno tlačiť najlacnejšou metódou peroviek, hoci aj na novinovom papieri. Ale ani vtedy som nemal šťastie, lebo v roku 1990 vydavateľstvo zmenilo svoj program a napokon si privodilo zánik. A nemám šťastie ani teraz, lebo po 6 rokoch nezáujmu o titul som získal vydavateľa-amatéra, ktorý síce s podporou môjho grantu knihu vydal, ale nemal vôľu ju predávať podľa terajších podmienok knižného trhu. Bol to spoločník firmy, z nej skoro odišiel a tak polovica nákladu stále leží na sklade. Tento titul sa stal po česky povedané *totálnim propadákom*.

Nové knihy

- Benža, Mojmir: Status of Persons belonging to ethnic Minorities in the States of Europe. Slovakia Plus, Bratislava 1998. 86 s.
- Botík, Ján: Tam zložili aj svoje kosti. Kultúrohistorické hodnoty zahraničných Slovákov. LÚČ, Bratislava 1999. 93 s.
- Botík, J. – Ruttkay, M. – Šalkovský, P.: Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie. Academic Elektronik Press, s. r. o., Bratislava 1998. 103 s.
- Brezová pod Bradlom. Zost. J. Michálek. STIMUL, Bratislava 1998, 411 s.
- Demo, Ondrej: Vianočné ľudové koledy. Matica slovenská – Prebudená pieseň, Martin 1998. 251 s.
- Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote. Zost. P. Salner – Z. Beňušková. ÚEt SAV, Bratislava 1999. 237 s.
- Heľpa. Vlastivedná monografia obce. Zost. J. Podolák. Matica slovenská, Martin 1999. 251 s.
- Chorvátska národnosť na Slovensku. História, onomastika, národopis. Zost. J. Botík. SNM, Bratislava 1999. 180 s.
- Komorovský, Ján: Na cestách za posvätnom. Výber z diela Jána Komorovského. Zost. M. Kováč a T. Podolinská. Chronos, Bratislava 1999, 276 s.
- Krekovičová, Eva: Medzi toleranciou a bariérami. Obraz Rómov a Židov v slovenskom folklóre. Bratislava 1999. 227 s. (dizertačná práca - DrSc.)
- Krekovičová, Eva: Zwischen Toleranz und Barrieren. Das Bild der Zigeuner und Juden in der slowakischen Folklore. Studien zur Tsiganologie und Folkloristik, Band 21. Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main - Berlin - Bern - New York - Paris - Wien 1998. 317 s.
- Krupa, Ondrej: Kalendárne obyčaje III. Predjarie - jar - leto - dni v týždni. Békešská Čaba. 357 s.
- Krupa, Ondrej: Malý slovenský národopis. Békešská Čaba 1999. 182 s.
- Langer, Jiří: Co mohou prozradit lidové stavby. Lidové stavební tradice v severozápadních Karpatech a jejich kulturní funkce. Ready, Rožnov pod Radhoštěm 1997. 237 s.
- Lokálna a regionálna kultúra po roku 1989. Zost.: J. Čukan. UKF Nitra 1998. 176 s.
- Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku. Academic Elektronik Press, s. r. o., Bratislava 1998. 345 s. (aj anglická verzia)
- Malé Zálužie. Slovenské ľudové piesne. Zost. M. Járek. Dom Matice slovenskej v Nitre, Nitra 1998. 115 s.
- Mann, B. Arne: Rómsky dejepis. Kalligram, Bratislava 2000. 54 s.
- Paríková, Magdaléna: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946-48. Etnokultúrne a sociálne procesy. Bratislava 1999. 278 s. (habilitačná práca - doc.)
- Šípka, Miloš. Piesne z Oščadnice. Banská Bystrica 1999.
- Tradícia, etika, a civilizačné zmeny. Zost. K. Jakubíková Prebudená pieseň, Bratislava 1999. 99 s.
- Zuskinová, Iveta: Kuchyňa starých materí z Liptova. Spoločnosť priateľov Múzea Liptovskej dediny. Liptovský Hrádok 1998, 80 s.
- Zabudnuté priadky. Zost. D. Luther. Prebudená pieseň, Bratislava 1999. 163 s.
- Zuskinová, Iveta: Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove. Spoločnosť priateľov Múzea Liptovskej dediny. Liptovský Hrádok 1999, 138 s.
- Žena z pohľadu etnológie. Zost. H. Hlôšková – M. Leščák. Prebudená pieseň, Bratislava 1998. 180 s.

Zoznam autorov

- BITUŠÍKOVÁ Alexandra – Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií
FHV UMB, Banská Bystrica
- ČIČELOVÁ Mária – Katedra etnológie FiF UK, Bratislava
- DARULOVÁ Jolana – Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií FHV
UMB, Banská Bystrica
- DUBAYOVÁ Mária – Katedra vzdelávania dospelých FiF UPJŠ, Prešov
- HABÁŇOVÁ Gabriela – Národné pamiatkové a krajinárske centrum,
Bratislava
- HERZÁNOVÁ Ľubica – Katedra etnológie FiF UK, Bratislava
- CHLEBANA Milan – Trenčianske múzeum, Trenčín
- JÁGEROVÁ Margita – Katedra folkloristiky a regionalistiky FF UKF, Nitra
- KOLLÁROVÁ Eva – Slovenské poľnohospodárske múzeum v Nitre
- KRUPA Ondrej – Slovenský výskumný ústav Zväzu Slovákov v Maďarsku,
Békešská Čaba
- LANGER Juraj – 5. května č. 1551, 756 69 Rožnov pod Radhoštěm
- MLYNKA Ladislav – Katedra etnológie FiF UK, Bratislava
- NANIŠTOVÁ Eva – Katedra psychológie FiF UK, Bratislava
- PARÍKOVÁ Magdaléna – Katedra etnológie FiF UK, Bratislava
- SALNER Peter – Ústav etnológie SAV, Bratislava
- SOPOLIGA Miroslav – Štátne múzeum ukrajinsko-rusínskej kultúry vo
Svidníku
- ŠVECOVÁ Soňa – Na vrstvách č. 970, Praha 4

Etnologické rozpravy

Vydáva Etnografické múzeum SNM, Ústav etnológie SAV, Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV

Ročník VI., 1999, číslo 2

Vychádza dvakrát ročne

Redakcia: Peter Salner (zodpovedný redaktor)
Zuzana Beňušková
Ingrid Kostovská

Redakčná rada: Jaroslav Čukan, Viera Feglová, Milan Leščák, Peter Maráky, Martin Mešša, Juraj Podoba, Katarína Popelková, Dušan Ratica

Adresa redakcie: Ústav etnológie SAV, Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava
e-mail: benus@nu.savba.sk

Náklad: 300 ks
Tlač: ZING PRINT
Registračné číslo MK SR: 924/94

ISSN 1335-5074